

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
Факультет фізичної культури, спорту та психології
Кафедри психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «Магістр»

на тему: **«ВПЛИВ ТИПУ ВИХОВАННЯ НА РОЗВИТОК
Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
групи М334-ф
спеціальності 053 Психологія
ОП Клінічна та реабілітаційна
психологія
Біленко Ганна Олександрівна

Керівник: доктор філософії з
психології, старший викладач
кафедри психології
Мостова Т.О.

Рецензент: магістр психології,
методист-психолог
КЗ «Запорізький ОШПО» ЗОР
Доновська О.В.

Запоріжжя – 2025 рік

Біленко Г.О.

Вплив типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена теоретичному та емпіричному дослідженню впливу типу сімейного виховання на розвиток Я-концепції підлітків. Актуальність теми зумовлена тим, що підлітковий вік є сенситивним періодом становлення самосвідомості, самооцінки, самоприйняття та уявлень особистості про себе. Саме в цей період відбувається активне формування образу «Я», що значною мірою залежить від характеру дитячо-батьківських взаємин, стилю виховання, рівня емоційної підтримки, автономії та контролю з боку батьків.

Об'єктом дослідження є феномен Я-концепції підлітків, а предметом — вплив типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків. Метою магістерської роботи визначено емпіричне дослідження особливостей впливу типу сімейного виховання на розвиток Я-концепції підлітків. Для досягнення поставленої мети було окреслено такі завдання: теоретично проаналізувати основні підходи до вивчення феномену Я-концепції; розглянути психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці; емпірично дослідити взаємозв'язок між типами сімейного виховання та параметрами Я-концепції підлітків; розробити тренінгову програму, спрямовану на розвиток позитивної Я-концепції підлітків.

У теоретичній частині роботи розкрито сутність поняття Я-концепції як системи усвідомлених уявлень людини про себе, що формується в процесі особистісного розвитку та соціальної взаємодії. Проаналізовано роль сім'ї як провідного соціального інституту, що впливає на емоційний, когнітивний і соціальний розвиток дитини. Особливу увагу приділено характеристиці дитячо-батьківських взаємин, стилів виховання та їхнього значення для становлення самосприйняття, самооцінки, самокритики, задоволеності собою та соціального «Я» підлітка. Підкреслено, що підтримуюче, емоційно

безпечне середовище сприяє формуванню позитивної Я-концепції, тоді як надмірний контроль, авторитарність, ігнорування або емоційна дистанція можуть ускладнювати процес самоприйняття та самоідентифікації.

Емпіричне дослідження проводилося на базі Запорізької загальноосвітньої школи № 20. У дослідженні взяли участь 30 учнів віком від 12 до 15 років, серед яких було 15 хлопців і 15 дівчат. До вибірки увійшли підлітки, які проживають у повних сім'ях, що дало змогу зосередити увагу саме на впливі типів батьківського виховання на розвиток Я-концепції. Для реалізації емпіричної частини було використано комплекс психодіагностичних методик: опитувальник «Стратегії сімейного виховання», опитувальник «Аналіз сімейних взаємин», Тенесійську шкалу Я-концепції, а також опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них». Для математичної обробки результатів застосовано коефіцієнт кореляції Спірмена.

Результати емпіричного дослідження засвідчили, що типи сімейного виховання мають істотний вплив на окремі параметри Я-концепції підлітків, зокрема на самосприйняття, самокритику та задоволеність собою. Було встановлено значущі кореляційні зв'язки між індіферентним стилем виховання та самокритикою; ліберальним стилем виховання й задоволеністю собою та соціальним «Я»; авторитарним стилем виховання й зниженням задоволеності собою; директивністю, автономністю та самокритикою; ігноруванням і задоволеністю собою. Отримані дані підтвердили гіпотезу про те, що типи батьківського виховання впливають на розвиток окремих компонентів Я-концепції підлітків.

Практична значущість магістерської роботи полягає в можливості використання отриманих результатів у діяльності практичних психологів закладів загальної середньої освіти, класних керівників, соціальних педагогів та батьків. На основі результатів дослідження розроблено тренінгову програму, спрямовану на розвиток позитивної та усвідомленої Я-концепції підлітків. Програма передбачає використання інтерактивних методів, рефлексивних вправ, групових обговорень і творчих завдань, що сприяють

усвідомленню підлітками власних сильних сторін, розвитку самоприйняття, адекватної самооцінки, комунікативних навичок і здатності до конструктивної взаємодії з іншими. Також розроблено рекомендації для батьків щодо підтримки емоційного розвитку підлітків, формування самостійності, відповідальності, довірчих взаємин і здорових психологічних меж у сім'ї.

Отже, результати магістерського дослідження підтверджують, що Я-концепція підлітка є складним багатокомпонентним утворенням, яке формується під впливом сімейного середовища, характеру батьківського ставлення, рівня підтримки, контролю та прийняття. Гармонійні дитячо-батьківські взаємини, емоційна безпека, повага до особистості підлітка та підтримка його автономії є важливими умовами формування позитивного образу «Я», психоемоційного благополуччя та успішної соціалізації особистості в підлітковому віці.

Ключові слова: Я-концепція, підлітковий вік, типи сімейного виховання, самооцінка, психологічний супровід, тренінг, розвиток позитивної Я-концепції.

Bilenko H.O.

The Influence of Parenting Style on the Development of Adolescents' Self-Concept

ABSTRACT

The master's thesis is devoted to the theoretical and empirical study of the influence of family parenting style on the development of adolescents' self-concept. The relevance of the topic is determined by the fact that adolescence is a sensitive period for the formation of self-awareness, self-esteem, self-acceptance, and an individual's ideas about themselves. It is during this period that the image of the "Self" is actively formed, and this process largely depends on the nature of parent-child relationships, parenting style, the level of emotional support, autonomy, and parental control.

The object of the study is the phenomenon of adolescents' self-concept, while the subject is the influence of parenting style on the development of adolescents' self-concept. The aim of the master's thesis is to empirically investigate the specific features of the influence of family parenting style on the development of adolescents' self-concept. To achieve this aim, the following tasks were defined: to theoretically analyze the main approaches to the study of the phenomenon of self-concept; to examine the psychological characteristics of personality development in adolescence; to empirically investigate the relationship between types of family parenting and the parameters of adolescents' self-concept; and to develop a training program aimed at fostering a positive self-concept in adolescents.

The theoretical part of the thesis reveals the essence of the concept of self-concept as a system of conscious ideas a person has about themselves, which is formed in the process of personal development and social interaction. The role of the family as a leading social institution influencing the emotional, cognitive, and social development of the child is analyzed. Particular attention is paid to the characteristics of parent-child relationships, parenting styles, and their significance

for the formation of adolescents' self-perception, self-esteem, self-criticism, self-satisfaction, and social self. It is emphasized that a supportive and emotionally safe environment contributes to the formation of a positive self-concept, whereas excessive control, authoritarianism, neglect, or emotional distance may complicate the processes of self-acceptance and self-identification.

The empirical study was conducted at Zaporizhzhia Comprehensive School No. 20. The study involved 30 students aged 12 to 15, including 15 boys and 15 girls. The sample included adolescents living in two-parent families, which made it possible to focus specifically on the influence of parenting styles on the development of self-concept. To implement the empirical part of the study, a set of psychodiagnostic methods was used: the questionnaire "Family Parenting Strategies," the questionnaire "Analysis of Family Relationships," the Tennessee Self-Concept Scale, and the questionnaire "Parental Behavior and Adolescents' Attitudes Toward Their Parents." Spearman's rank correlation coefficient was used for the mathematical processing of the results.

The results of the empirical study showed that types of family parenting have a significant influence on certain parameters of adolescents' self-concept, in particular self-perception, self-criticism, and self-satisfaction. Significant correlations were found between an indifferent parenting style and self-criticism; a liberal parenting style and self-satisfaction as well as the social self; an authoritarian parenting style and a decrease in self-satisfaction; directiveness, autonomy, and self-criticism; as well as neglect and self-satisfaction. The obtained data confirmed the hypothesis that types of parental upbringing influence the development of individual components of adolescents' self-concept.

The practical significance of the master's thesis lies in the possibility of using the obtained results in the work of practical psychologists in general secondary education institutions, class teachers, social pedagogues, and parents. Based on the research results, a training program aimed at developing a positive and conscious self-concept in adolescents was developed. The program involves the use of interactive methods, reflective exercises, group discussions, and creative

tasks that help adolescents become aware of their strengths, develop self-acceptance, adequate self-esteem, communication skills, and the ability to interact constructively with others. Recommendations for parents were also developed, focusing on supporting adolescents' emotional development, fostering independence and responsibility, building trusting relationships, and establishing healthy psychological boundaries within the family.

Thus, the results of the master's research confirm that adolescents' self-concept is a complex, multi-component formation shaped by the family environment, the nature of parental attitudes, and the level of support, control, and acceptance. Harmonious parent-child relationships, emotional safety, respect for the adolescent's personality, and support for their autonomy are important conditions for the formation of a positive self-image, psycho-emotional well-being, and successful socialization during adolescence.

Keywords: self-concept, adolescence, types of family parenting, self-esteem, psychological support, training, development of a positive self-concept.

РЕФЕРАТ

до кваліфікаційної роботи на тему

«Вплив типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків»

здобувачки вищої освіти спеціальності 053 Психологія

Біленко Ганни Олександрівни

Науковий керівник: д-р філософії з психології, старший викладач кафедри психології Мостова Т.О.

Об'єкт дослідження – феномен Я-концепції підлітків.

Предмет дослідження – вплив типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

Мета дослідження – емпірично дослідити особливості впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

Завдання дослідження:

1. Теоретично розглянути основні підходи до вивчення феномену Я-концепції;
2. Розглянути особливості розвитку особистості в підлітковому віці;
3. Емпірично дослідити особливості впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків;
4. Розробити тренінг розвитку позитивної Я-концепції підлітків.

Методи дослідження: Емпіричні – опитувальник «Стратегії сімейного виховання», опитувальник «Аналіз сімейних взаємин», Тенесійська Шкала Я-Концепції, опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них».

Статистичні методи математичної обробки: коефіцієнт кореляції Спірмена.

Практична значущість – результати дослідження можуть бути використані в процесі психологічного супроводу підлітків в закладах загальної середньої освіти.

Загальний зміст. Здійснивши теоретичний аналіз обраної нами теми, ми визначили наступне:

1. Дитячо-батьківські взаємини є ключовим чинником у формуванні особистості дитини, починаючи з найранішого віку. Аналізуючи сучасні підходи до розуміння цих взаємин, можна дійти висновку, що їхнє значення не обмежується задоволенням базових потреб дитини, а охоплює ширший спектр впливу на емоційний, соціальний і когнітивний розвиток. Психоаналітичний підхід акцентує увагу на ролі раннього досвіду і впливу батьків на формування особистісних рис. Біхевіористи зосереджуються на техніках модифікації поведінки і впровадженні дисципліни, а гуманісти підкреслюють значення емпатії, щирості та підтримуючих взаємин у процесі виховання.

2. Я-концепція є системою уявлень, які людина усвідомлює про себе. Ця рефлексивна складова особистості формується під впливом різних зовнішніх чинників, таких як виховання, освіта, матеріальне становище, культура, соціальні контакти тощо. Вона є результатом особистісного розвитку, що інтегрує самосприйняття та розуміння себе як суб'єкта через взаємодію із середовищем.

3. Формування Я-концепції в підлітковому віці є складним і багатогранним процесом, що залежить від поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників. Розуміння особливостей цього процесу має важливе значення для створення сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості підлітка. Створення підтримуючого середовища в сім'ї, школі та серед однолітків сприятиме формуванню позитивної Я-концепції, що є основою для подальшого успішного особистісного та соціального розвитку.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Запорізької загальноосвітньої школи № 20. Для діагностичної вибірки було обрано 30 учнів цієї школи. До вибірки увійшли хлопці та дівчата віком 12-15 років, при цьому кількість представників обох статей була однаковою – по 15 осіб. Відбір респондентів здійснювався за двома основними критеріями, що відповідали меті дослідження:

1. Віковий критерій – респонденти повинні бути віком від 12 до 15 років. Ми обрали саме цей віковий діапазон, оскільки вважаємо, що в цьому віці питання взаємин між дітьми та батьками є особливо важливими та актуальними.

2. Критерій наявності повної сім'ї. До нашої вибірки були включені лише ті хлопці та дівчата віком від 12 до 15 років, які проживають з обома батьками. Ми обрали цей критерій, оскільки проживання в неповній сім'ї може бути фактором, що негативно впливає на емоційний розвиток підлітків. Для забезпечення більшої достовірності нашого дослідження, ми зосередилися на підлітках, які виховуються в повних сім'ях.

Для виконання поставлених завдань, нами був сформований блок психодіагностичних методик, до якого увійшли: 1. Опитувальник «Стратегії сімейного виховання» Н.М. Рухленко дозволяє визначити основні напрямки виховання дитини в родині відповідно до певного стилю.

2. Опитувальник «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них» Є. Шафера ґрунтується на методиці, розробленій Є. Шафером у 1965 році. Цей інструмент базується на ідеї Шафера, що виховний вплив батьків (як його сприймають діти) можна оцінити за допомогою трьох основних факторів: «прийняття-емоційне неприйняття», «психологічний контроль-психологічна автономія» та «прихований контроль-відкритий контроль».

3. Опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» Е.Г. Ейдеміллера дозволив нам виявити небажаний та некоректний вплив членів сім'ї один на одного, порушення ролей у сім'ї та перешкоди для її єдності.

4. Тенесійська Шкала Я-Концепції (адаптована І.І. Нагорною та О.П. Кисляк) призначена для визначення особливостей самовідчуття учасників дослідження.

Отримані результати емпіричного дослідження дали змогу зробити такі висновки:

Отримані результати дослідження свідчать про те, що Я-концепція підлітків є багатограним та складним феноменом, який формується під

впливом різноманітних факторів, зокрема соціальних взаємодій, сімейного виховання та особистих переживань. Більшість підлітків мають труднощі в самоідентифікації та задоволенні собою, що характерно для перехідного віку. Водночас позитивна оцінка морально-етичних принципів і соціальних зв'язків у більшості опитаних підлітків свідчить про значну роль соціальних взаємодій та моральних орієнтирів у формуванні їхнього Я.

Стратегії виховання, застосовувані батьками, мають значний вплив на розвиток Я-концепції підлітків. Авторитарний стиль виховання, що переважає в багатьох сім'ях, може сприяти формуванню ворожості та конфліктів між батьками та дітьми, що, в свою чергу, може негативно впливати на розвиток самосвідомості підлітків. З іншого боку, авторитетний стиль виховання, який сприяє розвитку відповідальності та самостійності, є більш ефективним для формування позитивної Я-концепції.

Таким чином, результати дослідження підтверджують важливість взаємодії між різними аспектами Я-концепції та стилями виховання в процесі соціалізації підлітків. Високий рівень морально-етичного Я та соціальних зв'язків є важливими індикаторами психоемоційного благополуччя підлітків, в той час як труднощі в самоідентифікації та задоволенні собою вимагають більшої уваги до психолого-педагогічних аспектів виховання в родині та школі.

Для успішного формування позитивного образу «Я» необхідно створити емоційно безпечне середовище, яке підтримує підлітка в його прагненнях і дозволяє розвивати впевненість у собі. Важливими є методи педагогічної підтримки, які підкреслюють сильні сторони особистості підлітка, а також підтримка емоційного інтелекту, що дозволяє краще розуміти і регулювати власні емоції. Тому, сприяння розвитку позитивної Я-концепції в підлітковому віці має ґрунтуватися на розумінні багатофакторного характеру цього процесу і необхідності комплексного підходу до виховання та підтримки молоді.

1. Нами складений тренінг, який не лише сприяє розвитку позитивного ставлення до себе, а й закладає основи для подальшого зростання у сфері самоприйняття та самооцінки. Завдяки використанню інтерактивних методів, таких як рефлексія, творчі вправи та групові обговорення, підлітки матимуть змогу не лише усвідомити свої сильні сторони, але й розвинути навички взаємодії в групі, що сприяє формуванню здорових міжособистісних відносин. Усі ці аспекти разом створюють сприятливе середовище для формування Я-концепції, що є основою для подальшого розвитку особистості в підлітковому віці.

Таким чином, тренінг не тільки підтримує підлітків у їхньому процесі самопізнання та самоприйняття, але й допомагає закріпити важливі навички для соціалізації та адаптації в умовах складного перехідного віку.

2. Нами розроблені рекомендації для батьків підлітків, що включають підтримку емоційного розвитку, формування самостійності та відповідальності, підтримку інтересів і захоплень, а також розвиток комунікаційних навичок, мають стати основою для взаємодії з підлітками. Окрім того, важливо створювати довірчі відносини та навчати підлітків долати стресові ситуації, що дозволяє зберігати емоційну рівновагу в складні періоди їхнього життя. Виховуючи підлітка на засадах підтримки, довіри та здорових меж, батьки можуть допомогти йому стати впевненим, відповідальним та морально зрілим членом суспільства.

За результатами дослідження сформовані такі висновки:

1. Взаємини між дітьми та батьками є важливим фактором у формуванні особистості дитини з найраннішого віку. Аналізуючи сучасні підходи до цих взаємин, можна зробити висновок, що їхня роль не обмежується лише задоволенням основних потреб дитини, а також впливає на її емоційний, соціальний та когнітивний розвиток.

2. Я-концепція є сукупністю уявлень людини про себе. Вона формується під впливом різноманітних зовнішніх чинників, таких як виховання, освіта, соціальний статус, культура та взаємодія з іншими

людьми. Я-концепція відображає розвиток особистості через взаємодію з оточенням і є результатом інтеграції самосприйняття. Вона складається з різних аспектів «Я» і установки на себе. Ця система є стабільною і формується на основі особистого досвіду та соціальних зв'язків, відображаючи як індивідуальні, так і соціокультурні риси особистості.

3. Формування Я-концепції в підлітковому віці є складним процесом, який залежить від взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів. Розуміння цього процесу має важливе значення для створення умов, які підтримують гармонійний розвиток підлітка. Створення позитивного середовища в родині, школі та серед однолітків допомагає формувати здорову Я-концепцію, що є основою для подальшого успішного розвитку особистості та її інтеграції в соціум.

4. В результаті емпіричного дослідження був виявлений вплив типів виховання на такі параметри Я-концепції підлітків як: самосприйняття, самокритика, задоволеність собою. Зокрема, виявлено:

1. Індиферентний стиль виховання значимо корелює із самокритикою ($r = 0,86$);

2. Ліберальний стиль виховання значимо корелює із задоволеністю собою ($r = 0,62$) та соціальним Я ($r = 0,55$);

3. Авторитарний стиль виховання значимо корелює із задоволеністю собою ($r = -0,56$);

4. Директивність значимо корелює із самокритикою ($r = 0,48$);

5. Автономність значимо корелює із самокритикою ($r = 0,64$);

6. Ігнорування значимо корелює із задоволеністю собою ($r = 0,58$).

В результаті емпіричного дослідження, гіпотеза про те, що типи батьківського виховання впливають на самокритику, задоволеність собою, власне Я підлітків – підтвердилася.

5. Розроблена нами програма тренінгу, спрямована на розвиток позитивної та усвідомленої Я-концепції у підлітків, демонструє важливість формування у молоді здорового самосприйняття та адекватної самооцінки.

Протягом тренінгу учасники мали можливість дослідити власні сильні сторони, цінності та особистісні ресурси, що сприяло їхньому глибшому розумінню себе та світу навколо. Вправи, що передбачають активне залучення учасників, дозволили їм не лише визначити свої ключові якості, а й навчитися приймати позитивні оцінки від інших, розвивати самоприйняття та взаємодопомогу в групі.

Структура роботи: робота містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 75 сторінок. Основний текст викладено на 66 сторінках. Робота містить 4 таблиці. Список використаних джерел – 65 джерел.

Рік виконання: 2024-2025 рр.

Місце виконання: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПІВ ВИХОВАННЯ ТА Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ	6
1.1. Опис та зміст типів виховання дитини	6
1.2. Теоретичні основи дослідження феномену Я-концепції.....	14
1.3. Психологічні особливості розвитку в підлітковому віці.....	17
Висновки до першого розділу	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ТИПУ ВИХОВАННЯ НА РОЗВИТОК Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ.....	27
2.1. Організація дослідження та підбір діагностичного інструментарію.....	27
2.2. Емпіричне дослідження особливостей прояву Я-концепції підлітків і типів їхнього виховання.....	31
2.3. Математичний аналіз та інтерпретація отриманих результатів дослідження	41
Висновки до другого розділу	43
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК Я-КОНЦЕПЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	45
3.1. Особливості та чинники формування Я-Концепції в підлітковому віці... 45	
3.2. Програма тренінгу розвитку Я-концепції в підлітковому віці	51
3.3. Психолого-педагогічні рекомендації батькам підлітків, щодо гармонічного розвитку особистості підлітка.....	55
Висновки до третього розділу.....	58
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63

ВСТУП

Актуальність проблеми. Підлітковий вік є важливим етапом у становленні особистості, коли формуються ключові аспекти самосприйняття, самооцінки та самоідентифікації. Одним із центральних понять, що відображають ці процеси, є Я-концепція – складна структура уявлень про себе, яка включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Формування Я-концепції відбувається під впливом багатьох факторів, серед яких особливе місце займає стиль виховання у сім'ї. Взаємодія підлітка з батьками, їхні очікування, вимоги та підтримка значною мірою визначають характер самосприйняття дитини, її впевненість у собі та здатність адаптуватися до соціального середовища.

Сучасні соціально-культурні зміни, зокрема зміна традиційних моделей сімейного виховання, впливають на психологічний розвиток дітей і підлітків. У цьому контексті питання впливу типу виховання на формування Я-концепції стає особливо важливим, адже саме в підлітковому віці спостерігається найбільша вразливість до зовнішніх впливів. Зростання випадків емоційних труднощів, зниження самооцінки та підвищення рівня тривожності серед сучасних підлітків вказує на необхідність вивчення умов, які сприяють позитивному формуванню Я-концепції.

Тип виховання, як-от авторитарний, демократичний чи ліберальний, безпосередньо впливає на формування внутрішнього образу підлітка та його ставлення до себе. Водночас, недостатня увага до цього аспекту у практиці сімейного виховання може призводити до дисгармонії у розвитку особистості. Аналіз впливу різних моделей виховання на розвиток Я-концепції дозволяє виявити найбільш ефективні підходи, які сприяють гармонійному становленню особистості підлітка.

Таким чином, дослідження впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків є актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору. Воно дозволяє поглибити розуміння механізмів психологічного розвитку

особистості, а також сприяє розробці рекомендацій для батьків і педагогів щодо створення оптимальних умов для формування позитивної Я-концепції у підлітків.

Проблема формування та розвитку «Я» у підлітковому віці привернула увагу як зарубіжних, так і вітчизняних психологів. А. Адлер, З. Фрейд, К. Юнг наголошували на важливості наявності прикладів для наслідування в цей період, які сприяють формуванню стійких орієнтирів для подальшого становлення особистості. Л. Божович, І. Булах, Л. Виготський, Е. Еріксон, К. Хорні підкреслювали значущість спілкування та соціального оточення, в якому перебуває підліток, для розвитку його Я-концепції, зокрема ідеального «Я». А. Бандура та Г. Олпорт звертали увагу на важливість розвитку мислення й здатності до прогнозування у процесі становлення ідеального «Я» підлітка.

Об'єкт дослідження – феномен Я-концепції підлітків.

Предмет дослідження – вплив типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

Мета дослідження – емпірично дослідити особливості впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

Гіпотеза дослідження – типи батьківського виховання впливають на самокритику, задоволеність собою, власне Я підлітків.

Завдання:

1. Теоретично сутність та зміст типів виховання;
2. Теоретично розглянути основні підходи до вивчення феномену Я-концепції;
3. Розглянути особливості розвитку особистості в підлітковому віці;
4. Емпірично дослідити особливості впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків;
5. Розробити тренінг розвитку позитивної Я-концепції підлітків.

Методи дослідження: Емпіричні – опитувальник «Стратегії сімейного виховання», опитувальник «Аналіз сімейних взаємин», Тенесійська Шкала Я-Концепції, опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них».

Статистичні методи математичної обробки: коефіцієнт кореляції Спірмена.

Характеристика вибірки – в рамках дослідження було опитано 30 дітей віком 13-15 років та їхні батьки.

Емпірична база дослідження – дослідження проходило на базі ЗОШ І-ІІІ ступенів №20 м. Запоріжжя.

Практична значущість – результати дослідження можуть бути використані в процесі психологічного супроводу підлітків в закладах загальної середньої освіти.

Структура роботи: робота містить вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 75 сторінок. Основний текст викладено на 66 сторінках. Робота містить 4 таблиці. Список використаних джерел – 65 джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТИПІВ ВИХОВАННЯ ТА Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ

1.1. Опис та зміст типів виховання дитини

Згідно з поглядами сучасних аналітиків (Р. Ерскін, М. Кокс, В. Ламмерс), формування особистості відбувається через взаємини між дитиною та батьками. На момент народження дитина не має досвіду, захисних механізмів або певних психічних станів. Відповідно до теорії цих вчених, особистість розвивається через взаємодію новонародженої дитини з тим, хто піклується про неї. Однією з найбільш впливових теорій у дослідженні дитячо-батьківських відносин є теорія прихильності.

Основна ідея цієї теорії полягає в тому, що дитина пізнає себе через ставлення до неї матері. Зокрема, кілька дослідників (Е. Еріксон, А. Фрейд, М. Клейн, Д. Виннікотт, Е. Бронфенбреннер, Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, П. Кріттенден) вважають сім'ю найближчим соціальним оточенням дитини, яке задовольняє її потреби в прийнятті, визнанні, захисті, емоційній підтримці та повазі. Вони також підкреслюють важливість впливу батьків на соціальну адаптацію дитини, зазначаючи, що дитячо-батьківські стосунки є ключовим чинником успішної адаптації, зокрема в процесі навчання в школі [37; 39].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, можна виділити два основні підходи до розуміння дитячо-батьківських взаємин:

I. Взаємовплив – прояв соціально-психологічних закономірностей у міжособистісних відносинах через активну взаємодію батьків і дитини.

II. Підструктури сімейних взаємин – взаємопов'язані, але різні за своєю значущістю стосунки.

Таким чином, дитячо-батьківські взаємини відрізняються від інших типів міжособистісних відносин своєю глибокою взаємозалежністю, що починається з самого народження і триває протягом всього життя.

У психології під поняттям «відносини» розуміється ставлення особистості до навколишнього світу. У соціальних групах (до яких відноситься й сім'я) існують не просто відносини, а взаємини. Взаємовідносини – це взаємні позиції однієї особистості щодо іншої, при цьому відносини і взаємини є різними аспектами спілкування. Якщо в відносинах не обов'язково є зворотний зв'язок, то у взаємовідносинах він завжди присутній і може мати різні форми [37].

Тому ми вважаємо доцільним використовувати термін «дитячо-батьківські взаємини» і намагаємося розкрити його сутність та значення. Проблема дитячо-батьківських взаємин привертає увагу фахівців з різних галузей, що дозволяє виділити три основні підходи до розуміння ролі та змісту цього поняття: психоаналітичний, біхевіористський та гуманістичний.

Представники психоаналітичного напрямку надавали великого значення ранньому досвіду взаємодії батьків і дітей. Зокрема, З. Фрейд, З. Холл, К. Хорні, Дж. Боулбі, Е. Еріксон, В. Шутц та інші підкреслюють важливість догляду за дітьми та гуманного ставлення до них з самого раннього віку. Згідно з поглядами З. Фрейда, раннє спілкування з батьками і їх вплив на вирішення вікових конфліктів і невдач адаптації пізніше призводить до виникнення характерних проблем у дорослому житті. Е. Еріксон вказує, що на початкових етапах розвитку значний вплив на особистість має сім'я, а пізніше – більш широке соціальне оточення, включаючи сусідів, однокласників, школу та інші соціальні інститути, а також культурні та історичні умови. Е. Фромм акцентує увагу на особливій ролі батьківської любові в процесі виховання дітей [36].

Основні принципи теорії прихильності, розробленої Дж. Боулбі та М. Ейнсворт, зосереджуються на досвіді взаємодії, що формується в ранньому дитинстві, і який значною мірою залежить від типу прихильності до важливої особи. Ф. Дольто вважає, що основні труднощі у розвитку особистості дитини не пов'язані з самими дітьми, а з батьками. За її словами, деякі батьки через свою авторитарність чи надмірну опіку утримують дитину в обмежених

межах, не дозволяючи їй самостійно розвиватися. Науковий інтерес Ф. Дольто до дитинства та важливість виправлення упущених можливостей на ранніх етапах розвитку обумовлені її дослідженнями методів навчання в дитячих садках і школах, а також характеристиками виховання в сім'ї [37].

Д. Віннікот наголошує на важливості профілактичної роботи з батьками, спрямованої на формування у них правильних базових установок. Важливий внесок у дослідження дитячо-батьківських взаємин зробили представники біхевіористського підходу, які фокусуються на техніках поведінки та дисципліни дітей. Основна ідея цього напрямку полягає в тому, що батьки є не тільки частиною виховного середовища, але й активними учасниками процесу соціалізації, що впливають на розвиток поведінки дитини. Дослідження представників цього напрямку в основному орієнтовані на навчання батьків методам корекції поведінки своїх дітей.

Гуманістичний підхід зазвичай аналізується в контексті теорій Г. Олпорта, А. Маслоу, К. Роджерса, Ш. Бюллера, В. Франкла, Р. Мея та інших. К. Роджерс вважав ключовими аспектами сімейного виховання щирість у вираженні емоцій (як позитивних, так і негативних) усіма членами родини, безумовне прийняття власних почуттів та почуттів близьких, а також відданість своєму внутрішньому «Я». За його словами, для успішної взаємодії з дітьми батькам необхідно володіти трьома основними навичками [30]:

- 1) уважно слухати, що дитина хоче сказати батькам;
- 2) чітко і зрозуміло передавати свої думки та почуття дитині;

3) знаходити конструктивні рішення в спірних ситуаціях, які задовольняють обидві сторони конфлікту. Представники гуманістичного підходу особливо підкреслюють важливість вміння слухати і розуміти дітей, при цьому розуміння не обмежується лише технікою чи правильними словами, а є основою здорових взаємин між дорослим і дитиною [6].

Підсумовуючи погляди науковців, можна зробити такі висновки:

– психоаналітичний напрямок зосереджується на вивченні раннього досвіду взаємодії між батьками та дітьми, а також на тому, як цей досвід впливає на розвиток особистості;

– біхевіористичний підхід акцентує увагу на техніці поведінки батьків і формуванні в них навичок корекції поведінки дитини;

– гуманістичні концепції орієнтуються на прийняття, емпатію, розуміння, щирість і природність у вираженні емоцій, а також на здатності батьків застосовувати широкий спектр комунікаційних методів.

Більшість дослідників вважають, що одним із ключових факторів розвитку особистості є дитячо-батьківські взаємини. Важливим є також вплив батьків на формування та виховання дітей. Можна виокремити три основні аспекти цього впливу:

1. Стиль виховання в сім'ї, який значною мірою визначає розвиток особистості дитини.
2. Поведінка батьків у складних ситуаціях, яку дитина може свідомо чи несвідомо сприймати як модель для наслідування.
3. Цілеспрямоване навчання дітей ефективним методам подолання труднощів.

Батьки застосовують різні стилі виховання, зокрема, вони виражають свою прихильність до дитини, враховують її потреби та встановлюють вимоги, контролюючи їх виконання. Д. Бомрінд розробила класифікацію батьківських стилів, яка включає три основні типи: авторитетний, авторитарний і поступливий [11].

Більшість сучасних західних досліджень цієї теми зосереджена на вивченні зв'язку між стилем виховання батьків та поведінкою дітей. Дослідження К. Рубіна показали, що кожному типу темпераменту дитини відповідає певний стиль виховання. Цікаві результати отримав А. Расел, який вивчав статеві відмінності в батьківських стилях: матерям більш властивий авторитетний стиль, тоді як батьки частіше виявляють авторитарний або

поступливий стиль. Авторитарний стиль характерний для батьків хлопчиків, а авторитетний – для батьків дівчаток [15].

Огляд наукових робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників (А. Адлер, Т. Кравченко, Г. Мертон, Д. Олсон, К. Роджерс, С. Розум, Б. Скіннер, В. Солодников та ін.) дозволяє виокремити найбільш поширені стилі батьківсько-дитячих взаємин: демократичний, «емоційна дистанція», авторитарний, авторитетний, дитиноцентричний, ліберальний, індиферентний та хаотичний.

При демократичному стилі батьки підтримують розвиток дитини, намагаються встановити емоційну близькість, а не лише дисциплінувати її. Вони поєднують високі вимоги та контроль з відкритістю та прийняттям унікальності дитини. Т. Кравченко зазначає, що в рамках демократичного стилю батьки сприяють вихованню дитини за певними основними напрямками:

- Інформаційний. Цей аспект взаємин передбачає активне засвоєння дитиною інформації, а також освоєння уявлень, переконань та норм, необхідних для соціальної взаємодії.

- Емоційний. У відносинах з батьками в дитині формуються уявлення про такі цінності, як добро, любов, чуйність, а також їх протилежності, такі як зло, ненависть, грубість. Це забезпечує перший емоційний досвід і формує ціннісне ставлення до життя.

- Діяльний. Позиція батьків, їхні вчинки, суб'єкт-суб'єктні взаємини з дитиною і спільна діяльність допомагають формувати життєві цілі, прагнення, інтереси та цінності особистості. Дослідження Д. Кенделла і Г. Лессера показали, що діти з «демократичних сімей» мають високі показники успішності, розвивають доброту, працьовитість, здатність відстоювати себе, самостійність, відповідальність, безкорисливість і самокритичність [13].

Демократичний стиль відзначається активним вербальним спілкуванням між батьками та дітьми, участю дітей в обговоренні сімейних питань,

врахуванням їхніх поглядів, а також готовністю батьків надати допомогу за потреби та вірою в успіх самостійних дій дитини.

Стиль взаємин «емоційна дистанція» характеризується орієнтацією батьків на власні пріоритети та професійні інтереси, з недостатньою увагою до дитини. Взаємини з дитиною мають епізодичний і ситуативний характер. У такій сім'ї дитина часто відчуває себе обтяженням для батьків, що проявляється у слабкості батьківських почуттів і призводить до виникнення конфліктів.

При авторитарному стилі взаємин між батьками та дитиною переважають звинувачення, критика та покарання. Цей стиль відзначається високим рівнем контролю і відсутністю емоційної близькості між батьками та дітьми.

Дослідження особливостей батьківсько-дитячих взаємин, проведене українським науковцем М. Кушнерчуком, дозволило зробити висновок, що авторитарні підходи в вихованні ускладнюють сприйняття дитиною вимог батьків. Американський лікар і педагог Б. Спок у своїх рекомендаціях щодо виховання дітей зазначав, що батьки повинні проявляти чуйність і враховувати бажання дитини, але водночас не дозволяти їй маніпулювати ними. За його словами, найголовніше – це батьківський авторитет, який має бути справжнім, а не авторитарним. Спок підкреслював, що йдеться не про покарання, а про вміння навчити дитину розуміти, що є добрим і справедливим, при цьому прагнучи до того, щоб покарання як метод виховання було непотрібним [9].

Авторитетний стиль виховання поєднує контроль за поведінкою дітей із обговоренням родинних правил, які встановлюються для дитини. У родині панує атмосфера тепла та доброзичливості. Батьківські рішення і вчинки не сприймаються дітьми як випадкові чи несправедливі, тому вони охоче з ними погоджуються. Отже, цей стиль характеризується високим рівнем контролю, що гармонійно поєднується з позитивними, теплими стосунками у родині.

За дитиноцентричного стилю батьки вважають дитину основною метою та сенсом свого життя. Боячись втратити авторитет, вони часто знижують вимоги до дитини, що в майбутньому може призвести до інфантильності, егоїзму та надмірної впевненості в своїй винятковості. Надмірна опіка та занадто великі сподівання щодо майбутнього дитини можуть викликати в неї нерішучість, залежність від інших, тривожність.

Ліберальний стиль взаємин між батьками і дітьми характеризується дружнім ставленням до дитини і низьким рівнем контролю. За словами Д. Бомрінд, батьки, які надмірно захоплені демонстрацією «безумовної любові», часто перестають виконувати свої батьківські обов'язки, зокрема не встановлюють обмежень для дітей. В результаті, діти ліберальних батьків можуть бути схильні до потурання своїм слабкостям, проявляти імпульсивність і часто не вміють поводитися в суспільстві.

Е. Маккобі та Дж. Мартін зазначають, що індиферентний стиль характеризується низьким рівнем контролю за поведінкою дітей та відсутністю тепла і емоційної близькості у взаєминах з ними. Батьки, які дотримуються цього стилю, не встановлюють правил для своїх дітей, що може бути наслідком їхнього нехтування потребами дітей або ж через нестачу часу та енергії через повсякденні труднощі. Коли байдужість батьків поєднується з ворожістю, це може призвести до того, що дитина не стримується від прояву руйнівних імпульсів і розвитку делінквентної поведінки [1].

Хаотичний стиль батьківсько-дитячих взаємин відрізняється тим, що батьки застосовують протилежні виховні підходи. Зазвичай один з батьків є строгим, вимогливим, схильним до контролю та покарання, тоді як інший проявляє м'якість, лібералізм і намагається задовольнити будь-які бажання дитини. Це призводить до конфліктної атмосфери у сім'ї, де дитина змушена адаптуватися до суперечливих вимог батьків.

На нашу думку, важливо звернути увагу на стилі аномальних батьківсько-дитячих взаємин:

1. Гіпопротекція – відсутність належної опіки та контролю за поведінкою дитини, нехтування її фізичним, моральним і духовним благополуччям, що часто призводить до асоціальної поведінки.

2. Домінуюча гіперпротекція – надмірна увага та турбота, що виражається в постійних заборонах і обмеженнях. Такий стиль виховання стримує розвиток самостійності, ініціативи та відповідальності дитини.

3. Потуральна гіперпротекція – задоволення всіх забаганок і бажань дитини, що веде до формування завищених вимог, прагнення до лідерства, яке поєднується з недостатньою рішучістю та впевненістю у своїх силах.

4. Емоційне відкидання – при такому стилі дитина відчуває себе тягарем, її потреби ігноруються. Це має надзвичайно негативний вплив на її особистісний розвиток, оскільки батьки демонструють повне незадоволення і навіть жорстоке ставлення до дитини.

5. Підвищена моральна відповідальність – ігнорування реальних потреб і інтересів дитини при покладанні на неї відповідальності за благополуччя родини. Батьки мають надмірні очікування щодо успіхів дитини, які не відповідають її віку та можливостям.

Отже, взаємини між батьками і дітьми мають свої особливості, що відрізняють їх від інших типів міжособистісних стосунків, оскільки вони мають велике емоційне значення як для дітей, так і для батьків. Взаємини між батьками і дітьми визначаються позицією дорослих, стилем виховання та роллю, яку вони надають дитині у сім'ї.

Стиль взаємин у родині є ключовим фактором у розвитку особистості дитини і її соціалізації. Це питання висуває нові вимоги до виховання дітей, де важливо враховувати особливості функціонування та розвитку сучасної родини як частини суспільства.

1.2. Теоретичні основи дослідження феномену Я-концепції

На сьогодні питання вивчення сутності особистості залишається досить неясним і має багато «порожніх місць». Однак існує чимало досліджень, що займаються вивченням цієї сутності, а також таких понять, як «образ «Я»» та «концепція «Я»».

Більшість психологів погоджуються з тим, що результатом самосвідомості є «концепція «Я»» або «образ «Я»». У сучасній психології ці терміни часто використовуються як синоніми. Наприклад, вчені, такі як Х. Ремшмідт, М. Розенберг, Р. Бернс і Ф. Райс, розглядають поняття «образ «Я»» як рівнозначні і не вважають за доцільне їх розрізняти.

М. Розенберг і Р. Бернс трактують «Я-концепцію» як один із варіантів установчої системи. З методологічної точки зору цей підхід дає можливість психологам вивчати когнітивні, емоційні, поведінкові та ціннісні аспекти «Я-концепції» не як ізольовані елементи, а як різні аспекти єдиного явища.

Р. Бернс виділяє три основні компоненти в своїй моделі:

1. Образ «Я», що являє собою уявлення людини про себе.
2. Самооцінка, яка відображає емоційну оцінку цього уявлення; інтенсивність оцінки може змінюватися в залежності від конкретної характеристики «Я» і викликати різні емоції залежно від контексту та когнітивного змісту.
3. Поведінкова реакція, що включає в себе дії, обумовлені образом «Я» та самооцінкою.

Зважаючи на складність та обсяг поставленої проблеми, можна зазначити, що в зарубіжній психології існують чотири основні напрямки досліджень, що стосуються вивчення Я-концепції:

1. Наукові роботи У. Джеймса, основоположника цього напрямку, визначають взаємозв'язок між образами «Я», самооцінкою та успіхом. Він вперше виділив два компоненти «Я»: свідоме та об'єкт усвідомлення. Згідно з його теорією, образ «Я» як об'єкт усвідомлення включає більш детальні

елементи та аспекти, такі як фізичні, матеріальні, духовні та соціальні складові [5].

2. Дослідження Ч. Кулі та Дж. Міда виявили вплив соціального відчуження на «Я-концепцію». Вони стверджували, що особистість набуває значущості лише тоді, коли її цінують інші люди, і може втратити своє самовизначення, якщо стикається з негативним або принижуючим ставленням з боку суспільства [5].

3. Е. Еріксон фокусується на вивченні процесу формування ідентичності та її основ. Він вважав, що кожен етап розвитку людини супроводжується певними очікуваннями, характерними для суспільства, які індивід може або виконати, або не виконати. Від цього залежить, чи буде він прийнятий суспільством, чи відкинутий. Еріксон також зазначав, що успішне виконання завдань на кожному етапі розвитку залежить як від психомоторних здатностей особистості, так і від духовного середовища суспільства, в якому вона знаходиться [5].

4. К. Роджерс вивчає процес формування індивідуальної ідентичності, яка розвивається через самовираження, самопізнання та внутрішні імпульси. На початковому етапі цього процесу особлива увага приділяється як позитивним, так і негативним характеристикам ідентичності, які можуть розвиватися. За Роджерсом, адаптація цих тенденцій залежить від зовнішнього середовища, рівня розвитку цивілізації та внутрішнього самовизначення особистості [5].

Багато психологів поділяють схожі погляди щодо структури «Я-концепції». Основні компоненти цієї концепції, які отримали загальне визнання, включають когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий аспекти. Під час теоретичного аналізу була виявлена модель самопізнання особистості, що представляє собою дворівневу структуру [1; 8].

Перший рівень пов'язаний з тим, як людина порівнює себе з іншими, оцінюючи своє «Я» через призму «Я» інших людей. На цьому етапі формуються окремі уявлення про себе та свою поведінку в контексті реакцій

на різні події, що супроводжуються емоційним забарвленням. Це сприяє створенню певної самоідентифікації, хоча ще не забезпечує повного і глибокого розуміння себе. Цей рівень самопізнання є основним і домінуючим на різних етапах розвитку особистості, до підліткового віку. Основними методами самопізнання на цьому етапі є самосприйняття та самоспостереження.

Другий рівень самопізнання передбачає порівняння та узгодження вже сформованих уявлень про себе, що відбувається в процесі внутрішнього діалогу «Я і Я». На цьому етапі особистість створює більш цілісний образ самого себе, об'єднуючи різні концепції, що виникають під час самосприйняття, самоспостереження та самоаналізу. Цей процес дозволяє досягти глибшого та конкретного розуміння себе, формуючи узгоджений образ «Я». Основні внутрішні методи самопізнання на цьому рівні включають самоаналіз і самоосмислення.

Якщо аналізувати функціональну структуру Я-концепції, то можна сказати, що вона виконує три основні функції в житті особистості: допомагає досягти внутрішньої гармонії, визначає сприйняття її досвіду та є джерелом майбутніх очікувань [9; 11].

В процесі теоретичного аналізу було визначено, що головною функцією Я-концепції є підтримка внутрішньої гармонії особистості та стабільності її поведінки. Якщо новий досвід відповідає наявним уявленням про себе, він безперешкодно інтегрується в Я-концепцію. Однак коли новий досвід суперечить існуючим уявленням, включаються механізми психологічного захисту, які дозволяють інтерпретувати цей досвід таким чином, щоб він узгоджувався з Я-концепцією або ж відкидався. Це сприяє збереженню стабільності Я-концепції навіть тоді, коли реальні факти ставлять її під сумнів. Згідно з Р. Бернсом, необхідність захищати Я-концепцію від негативних впливів є однією з основних мотивацій для підтримки нормальної поведінки [9; 11].

Друга функція Я-концепції полягає в тому, що вона визначає спосіб, яким людина інтерпретує свій досвід. Це своєрідний внутрішній фільтр свідомості, що формує характер сприйняття будь-якої ситуації. Кожна ситуація проходить через цей фільтр, отримуючи пояснення, яке узгоджується з уявленнями особистості про себе.

Третя функція Я-концепції – формування очікування індивіда щодо інших людей та ситуацій. Люди, які вірять у свою значущість, зазвичай чекають від оточуючих поваги та підтримки. Водночас, ті, хто сумнівається у своїй цінності, вважають, що їх не цінують, і часто починають уникати соціальних взаємодій.

Отже, різноманіття поглядів і підходів до визначення змісту Я-концепції підкреслює її складність та багатогранність, водночас вказуючи на її структурованість та цілісність. Крім того, можна стверджувати, що розвиток особистості, її діяльність і поведінка значною мірою впливають на формування Я-концепції.

Таким чином, в рамках нашого дослідження ми пропонуємо таке робоче визначення Я-концепції: це комплексне інтегративне утворення особистості, що складається з різних самооцінок її аспектів (власного «Я») та визначає характер і зміст взаємодії людини з оточенням.

1.3. Психологічні особливості розвитку в підлітковому віці

Підлітковий період характеризується інтенсивним процесом самопізнання та порівняння себе з іншими на тлі активного розвитку особистісної рефлексії. У зв'язку з цим вивчення специфіки та факторів формування самооцінки в підлітковому віці, а також її взаємозв'язку з рівнем домагань і соціальним статусом у групі, набуває особливої актуальності [33; 44].

Підлітків охоплюють два суперечливі, навіть протилежні прагнення: палкий інтерес до навколишнього світу та таке ж інтенсивне, уважне заглиблення у власний внутрішній світ думок, почуттів і переживань [42].

Зацікавленість підлітка у власному «я» – у своїх рисах, можливостях і здібностях – проявляється по-різному залежно від вікового етапу, на кожному з яких наповнюється новим змістом. Фраза «Я сам!» все частіше звучить від підлітка, що свідчить про його усвідомлення себе як окремої особистості, відмінної від інших. Для нас така відмінність видається очевидною і природною, але для підлітка це є значущим і важливим кроком у його особистісному розвитку [52].

Самосвідомість – це багатогранний психічний процес, специфічна форма свідомості, яка зосереджена на власному «я». У цьому процесі підліток одночасно виступає в двох ролях: того, хто досліджує, і того, кого досліджують [5; 19; 33].

Важливою складовою самосвідомості та показником достатнього рівня розвитку підлітка є формування такого її елемента, як самооцінка.

Самооцінка визначає здатність підлітка оцінювати себе, свої риси, можливості, здібності та особливості власної діяльності. Вона розвивається на основі двох взаємопов'язаних чинників: раціонального, який відображає знання підлітка про себе, і емоційного, що визначає його ставлення до цих знань. Це може варіюватися від впевненості у власній досконалості до надмірної самокритики. Таким чином, самооцінка відображає, наскільки підліток усвідомлює свої дії, їхні мотиви та цілі, а також його здатність об'єктивно оцінювати власні можливості й здібності [4; 29].

Самооцінка підлітків має кілька аспектів: вона може бути точною або хибною, високою, стійкою, нестабільною або низькою. Зрілу самооцінку відрізняє її диференційований характер: підліток усвідомлює та визначає сфери життя й діяльності, в яких він має сильні сторони, здатен досягати значних успіхів і долати труднощі, а також ті, де його можливості є середніми [2; 62].

На початкових етапах розвитку дитина переважно оцінює свої фізичні якості та можливості («я великий», «я сильний»), згодом починає усвідомлювати та оцінювати свої практичні вміння, вчинки та моральні якості. Самооцінка поступово стає важливим чинником, що регулює поведінку людини, її активність у навчанні, праці, спілкуванні та самовихованні [1; 2; 9].

Самосвідомість і самооцінка формуються через діяльність і під впливом соціальних факторів, зокрема в процесі спілкування підлітків з оточенням. Формування самооцінки пов'язане з активними діями підлітка, самоспостереженням та самоконтролем. Гра, заняття та спілкування постійно привертають його увагу до себе, ставлять у ситуації, коли він має оцінити свої вміння, здатність виконувати вимоги та правила, а також проявляти певні особистісні якості [4; 15].

На формування самооцінки суттєво впливають два основні чинники: ставлення оточення та усвідомлення підлітком особливостей власної діяльності, її процесу і результатів. В підлітковому віці відбуваються значні зміни в організмі, і цей період супроводжується інтенсивною перебудовою. Зміни також стосуються обставин життя підлітка. Початок вивчення основ наук на цьому етапі ставить нові вимоги до їхнього мислення, пам'яті та інших психічних процесів. Нові навчальні предмети та збільшена кількість матеріалу вимагають вдосконалення методів засвоєння знань та більшої самостійності. Суспільна діяльність підлітків стає більш серйозною та змістовною: вони стають основними ініціаторами та учасниками шкільного життя. Змінюється й їхнє становище вдома: підлітків починають сприймати як дорослих, надаючи більше прав і обов'язків, довіряють більше, але й очікують більше відповідальності [7; 42].

Зростання реальної самостійності підлітка призводить до того, що він починає по-новому дивитися на себе, прагне зрозуміти себе краще та всебічно оцінити свої якості. Саме ці зміни є основним чинником, що стимулює розвиток самосвідомості. Це процес самоусвідомлення.

Усвідомлюючи свої особливості та якості, підліток прагне змінити себе і свої взаємини з оточенням, ставлячи перед собою завдання самовиховання. Він починає будувати свою поведінку та відносини з іншими на основі того, як «приміряє» вимоги дорослих, однолітків і друзів до себе. Цей підвищений рівень саморегуляції стає можливим завдяки розвитку механізмів самоконтролю. Самооцінка починає впливати на те, як підліток сприймає інших, формуючи вибірковість його сприйняття.

Спілкування з однолітками має надзвичайно велике значення для розвитку підлітка, оскільки ровесник є людиною, яка має такі ж права та можливості, як і він. Самооцінка підлітка формується під впливом двох протилежних тенденцій: з одного боку, є бажання бути схожим на своїх друзів, «робити все, як усі», а з іншого – прагнення до самовираження, бажання «бути собою», бути індивідуальністю. Це одна з основних суперечностей підліткового віку.

Серед своїх друзів підліток шукає і знаходить приклади для наслідування, порівнюючи якості однолітків, він створює загальний образ того, на кого хотів би бути схожим. Специфіка особистісного розвитку в підлітковому віці полягає в тому, що процеси самоусвідомлення, самоствердження та самореалізації набувають нових значень. Для цього етапу онтогенезу характерне розширення меж моральної свідомості, яка стає основою нової рефлексивної субдомінанти – морально-духовної самосвідомості підлітка [14; 17].

Особистісний розвиток підлітка нерозривно пов'язаний з процесом його інтеграції в соціальний простір («Підліток і суспільство» та «Підліток у суспільстві») та прийняттям певної життєвої позиції в ньому. У цьому просторі, вступаючи в моральні взаємини та діяльність, підліток одночасно засвоює суспільну моральну свідомість і відкриває для себе нові знання про навколишній світ, інших людей та самого себе. З одного боку, суспільна моральна свідомість є результатом включення підлітка в міжособистісні взаємодії, з іншого – вона є умовою соціалізації, адже бути учасником

моральних взаємодій і діяльності можливо лише при наявності певного рівня суспільної моральної свідомості [6; 8; 10].

Генезис особистості підлітка (точніше, «генетичний зріз» як етап процесу «зростання», що охоплює межі підліткового віку) виявляє нові якісні зміни в змісті, значенні, формах та механізмах моральної самосвідомості. Якщо нормативне «Я» стає домінуючим у моральній самосвідомості, то структура цієї свідомості характеризується специфічними компонентами. У когнітивному аспекті переважає моральна саморефлексія, в емоційному – нормативно-ціннісне самоствалення, а в поведінковому – моральна саморегуляція [7; 45].

Процес самоусвідомлення підлітка, як шлях до рефлексивного розуміння власної сутності, визначається в моральній самосвідомості через смисловий контекст. Цей контекст пов'язаний з моральними конфліктами, що виникають внаслідок зіткнення різних внутрішніх позицій, ціннісних орієнтацій, ролей, установок, потреб і бажань, які в кожній ситуації по-різному уособлюють «добро» і «зло». В кінцевому підсумку, зіткнення різних бажань, потреб і інтересів є боротьбою різних моральних мотивів. Таким чином, моральні мотиви, як смислові утворення, і їх вибір як орієнтири, що визначають моральні рішення і дії в складних ситуаціях – колізіях, перипетіях, проблемах – і є тим, що формує смислове навантаження моральної самосвідомості підлітка.

Особливу роль у розвитку особистості підлітка відіграють нові якісні зміни в різних формах його моральної самосвідомості. З одного боку, такі форми, як почуття сорому, вини, совісті, честі, гідності та відповідальності, є глибокими, суб'єктивними утвореннями підлітка, а з іншого – ці форми виступають психологічними інструментами об'єктивації нормативного «Я» підлітка, через які в його взаємодіях відображаються нормативно-ціннісні ставлення до світу та до самого себе [3; 29; 31].

У віці від 11 до 19 років відбувається інтенсивний розвиток емоційної сфери людини. Для підлітків характерні різкі коливання настроїв, підвищена

збудливість, імпульсивність та широкий спектр протилежних почуттів. У цей період у дітей часто спостерігається так званий «підлітковий комплекс», що проявляється в змінах настрою – від нестримної радості до смутку і навпаки, а також в інших контрастних якостях, що змінюють одна одну. При цьому важливо зазначити, що для різкої зміни настроїв у підлітковому віці можуть не бути очевидні чи значущі причини.

Розвиток емоційної сфери в підлітковому віці, як і інші психічні процеси, підпорядковується певним закономірностям. Дослідження Генрі Дюпона показують, що в цей період починається психологічний етап розвитку емоцій, пов'язаний із пошуком власної ідентичності та відмінності від інших. Це веде до зміни дитячих способів класифікації людей за статтю, віком чи хобі на більш складні психологічні категорії з яскравим емоційним забарвленням, такі як сміливість, чесність, відданість, доброта, дружелюбність, талановитість, незалежність та оригінальність. Підлітки постійно застосовують психологічні мірки до себе і навколишніх, намагаючись знайти власну унікальність і місце в світі. Результати цих спонтанних психологічних досліджень формують у підлітків уявлення про цінності, ідеали, життєвий стиль, соціальні ролі та поведінкові норми.

Усі ці уявлення підлітку потрібно ще «перевірити» в реальних умовах життя, співвіднести з цінностями, що притаманні його сім'ї, групі та суспільству. Негативізм – асоціальна або антисоціальна реакція на розбіжність між особистими і соціально схваленими цінностями – або ж адаптація власних поглядів до реальних життєвих умов – є одними з найбільш поширених варіантів завершення емоційного розвитку в цей період. Багато людей залишаються на цій стадії побутової психологізації протягом всього життя.

Наступною стадією є етап емоційної автономії, що виникає, коли конфлікт між цінностями, які формуються підлітком, і цінностями його соціального середовища призводить до появи позиції людини, яка бере на себе відповідальність за свою долю. Така особистість розуміє тиск зовнішніх

умов, але не реагує на нього ані чисто негативно, ані лише адаптивно. Основним двигуном розвитку цієї особистості стають процеси самовизначення, що спрямовані на зменшення конфлікту між внутрішніми переконаннями та цілями і зовнішніми вимогами шляхом трансформації як власних, так і зовнішніх цінностей.

За думкою іншого дослідника, Х. Ремшмидта, в підлітковому віці можна виділити три основні типи емоційних реакцій:

1. Емоційна нестабільність. В емоційній сфері підлітка все ще спостерігається значна невизначеність у виборі моделей поведінки. Нові емоції вже виникли, але вони ще не знайшли відповідних способів вираження або застосування. Мотиваційна ситуація характеризується, з одного боку, прагненням до незалежності та самоповаги, а з іншого – зіткненням з обмеженнями та очікуваннями з боку оточення. Це протиріччя веде до конфліктів, які можуть спричиняти дуже мінливі, імпульсивні й важко передбачувані емоції.

2. Атака або відступ. Описана ситуація може призвести як до агресивної поведінки, так і до тенденції уникати конфліктів. Перше виражається в незгоді з чинним порядком, в опорі до законів і норм соціального середовища. Відступ також може мати опозиційний характер, коли виникає бажання відірватися від світу дорослих. Однак також можливий розчарований відхід у внутрішній світ, зумовлений відчуттям нерозуміння.

3. Ідеалізм. Нездатність критично оцінити реальність, що призводить до сприйняття лише однієї, бажаної сторони світу. Це часто викликає піднесені, оптимістичні емоції. Найбільші труднощі виникають при переході від ідеалістичного погляду до більш реалістичного, а не до вибору протилежної «темної сторони» у вигляді негативізму.

Загальний розвиток підлітка, розширення його інтересів, удосконалення самосвідомості та новий досвід спілкування з однолітками призводять до активного формування соціально важливих мотивів і переживань, таких як співчуття до чужого горя, здатність до безкорисливої допомоги та інші.

П.М. Якобсон зазначає, що для підлітків характерна підвищена збудливість та різкі зміни настроїв і емоцій. У порівнянні з молодшими школярами, підлітки здатні краще контролювати вираження своїх почуттів. В деяких ситуаціях шкільного життя (наприклад, отримання поганої оцінки або догани за поведінку) вони можуть приховувати свої переживання, демонструючи байдужість. Однак у разі конфліктів з батьками, вчителями чи однолітками, підлітки можуть проявляти значну імпульсивність. Під впливом сильної образи вони інколи можуть вчинити вкрай емоційні дії, як-от втеча з дому чи спроба самогубства [55].

Емоції підлітків тісно пов'язані з їх взаємодією з іншими людьми. Тому особисто значущі стосунки з оточуючими визначають як зміст, так і характер емоційних реакцій. Як зазначає В.Н. Куніцина, відсутність досвіду емоційного переживання в нових видах діяльності та взаємодії з людьми призводить до того, що підліток орієнтується на індивідуальні риси конкретної особи, а не на загальні закономірності, що повторюються у різних людей [25].

Підсумовуючи, можна зазначити, що емоційна сфера підлітків проявляється через такі ознаки:

1. збільшення кількості емоційно значущих об'єктів, які переважно мають соціальний характер;
2. більшу диференціацію емоційних переживань;
3. виникнення емоцій не тільки стосовно теперішнього часу, але й майбутнього;
4. розвиток здатності відокремлювати експресивні засоби від емоцій;
5. підвищення здатності розуміти емоції інших людей;
6. перехід емоційних реакцій від імпульсивності до свідомого контролю.

Таким чином, на основі теоретичного аналізу можна зробити висновок, що самооцінка підлітка є комплексним утворенням, яке формується під впливом різних факторів на різних етапах розвитку особистості.

Висновки до першого розділу

В результаті теоретичного аналізу заявленої проблеми ми зробили наступні висновки:

1. Дитячо-батьківські взаємини є ключовим чинником у формуванні особистості дитини, починаючи з найранішого віку. Аналізуючи сучасні підходи до розуміння цих взаємин, можна дійти висновку, що їхнє значення не обмежується задоволенням базових потреб дитини, а охоплює ширший спектр впливу на емоційний, соціальний і когнітивний розвиток. Психоаналітичний підхід акцентує увагу на ролі раннього досвіду і впливу батьків на формування особистісних рис. Біхевіористи зосереджуються на техніках модифікації поведінки і впровадженні дисципліни, а гуманісти підкреслюють значення емпатії, щирості та підтримуючих взаємин у процесі виховання.

Таким чином, дитячо-батьківські взаємини формують основу для розвитку адаптивності, самосвідомості та здатності до соціальної інтеграції. Різні стилі виховання та приклад поведінки батьків відіграють вирішальну роль у вихованні конструктивних навичок, формуванні позитивних цінностей та здатності долати труднощі. Усе це свідчить про необхідність усвідомленого підходу до виховання, який враховує індивідуальні потреби дитини та будується на взаємній повазі й розумінні.

2. Я-концепція є системою уявлень, які людина усвідомлює про себе. Ця рефлексивна складова особистості формується під впливом різних зовнішніх чинників, таких як виховання, освіта, матеріальне становище, культура, соціальні контакти тощо. Вона є результатом особистісного розвитку, що інтегрує самосприйняття та розуміння себе як суб'єкта через взаємодію із середовищем.

Я-концепція виступає стійкою системою, яка включає різні аспекти «Я» та установки, спрямовані на самого себе. Вона формується на основі

особистого досвіду та соціальної взаємодії, відображаючи як індивідуальні, так і соціокультурні характеристики особистості.

Розуміння особливостей цього процесу має важливе значення для створення сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості підлітка. Створення підтримуючого середовища в сім'ї, школі та серед однолітків сприятиме формуванню позитивної Я-концепції, що є основою для подальшого успішного особистісного та соціального розвитку.

3. Формування Я-концепції в підлітковому віці є складним і багатограним процесом, що залежить від поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників. Розуміння особливостей цього процесу має важливе значення для створення сприятливих умов для гармонійного розвитку особистості підлітка. Створення підтримуючого середовища в сім'ї, школі та серед однолітків сприятиме формуванню позитивної Я-концепції, що є основою для подальшого успішного особистісного та соціального розвитку.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ТИПУ ВИХОВАННЯ НА РОЗВИТОК Я-КОНЦЕПЦІЇ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація дослідження та підбір діагностичного інструментарію

Період підліткового віку є важливим етапом у становленні особистості, коли відбувається активний процес самопізнання, формування самооцінки та уявлення про себе. Я-концепція, як інтегративне уявлення індивіда про себе, є основою психічної стабільності та соціальної адаптації. Розвиток Я-концепції підлітка значною мірою залежить від взаємодії з найближчим соціальним оточенням, зокрема від типу виховання, яке здійснюється в родині. Згідно з сучасними теоретичними підходами, типи виховання – авторитарний, авторитетний, ліберальний та індиферентний – мають різний вплив на формування самооцінки, впевненість у собі та загальну психологічну зрілість підлітків.

Метою даного емпіричного дослідження є вивчення особливостей впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків. Це дослідження ставить за мету виявити, яким чином різні стилі виховання впливають на самовизначення підлітка, його самооцінку, здатність до саморегуляції та взаємодії з іншими людьми.

Загалом, дослідження фокусується на важливих аспектах розвитку підлітків та намагається знайти взаємозв'язок між стильовими підходами у вихованні та характеристиками їхнього самовідчуття, що в свою чергу допоможе поглибити розуміння процесу формування Я-концепції в підлітковому віці.

Отже, результати теоретичного аналізу і висновки, зроблені в попередніх розділах, підтверджують актуальність обраної теми нашого дослідження.

Об'єкт дослідження – феномен Я-концепції підлітків.

Предмет дослідження – вплив типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

Мета дослідження – емпірично дослідити особливості впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

Гіпотеза дослідження – типи батьківського виховання впливають на самокритику, задоволеність собою, власне Я підлітків.

Завдання:

1. Сформувати діагностичну вибірку та підібрати діагностичний інструментарій.

2. Емпірично дослідити особливості впливу типу виховання на розвиток Я-концепції підлітків.

3. Розробити тренінг розвитку позитивної Я-концепції підлітків.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Запорізької загальноосвітньої школи № 20. Для діагностичної вибірки було обрано 30 учнів цієї школи. До вибірки увійшли хлопці та дівчата віком 12-15 років, при цьому кількість представників обох статей була однаковою – по 15 осіб. Відбір респондентів здійснювався за двома основними критеріями, що відповідали меті дослідження:

1. Віковий критерій – респонденти повинні бути віком від 12 до 15 років. Ми обрали саме цей віковий діапазон, оскільки вважаємо, що в цьому віці питання взаємин між дітьми та батьками є особливо важливими та актуальними.

2. Критерій наявності повної сім'ї. До нашої вибірки були включені лише ті хлопці та дівчата віком від 12 до 15 років, які проживають з обома батьками. Ми обрали цей критерій, оскільки проживання в неповній сім'ї може бути фактором, що негативно впливає на емоційний розвиток підлітків. Для забезпечення більшої достовірності нашого дослідження, ми зосередилися на підлітках, які виховуються в повних сім'ях.

Окрім того, в емпіричному дослідженні взяли участь матері підлітків, що становили основну групу для діагностичного відбору, загальною кількістю 30

осіб. Ми залучили саме матерів, оскільки попереднє опитування виявило, що вони є основними вихователями дітей, які стали частиною нашої діагностичної вибірки.

В рамках емпіричного дослідження були обрані наступні стандартизовані методики та опитувальники:

1. Опитувальник «Стратегії сімейного виховання» Н.М. Рухленко дозволяє визначити основні напрямки виховання дитини в родині відповідно до певного стилю. Інструмент включає 10 запитань, кожне з яких має 4 можливих варіанти відповідей. Цей тест дозволяє виявити такі стилі батьківського виховання, як авторитетний, авторитарний, ліберальний та індіферентний.

2. Опитувальник «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них» Є. Шафера ґрунтується на методиці, розробленій Є. Шафером у 1965 році. Цей інструмент базується на ідеї Шафера, що виховний вплив батьків (як його сприймають діти) можна оцінити за допомогою трьох основних факторів: «прийняття-емоційне неприйняття», «психологічний контроль-психологічна автономія» та «прихований контроль-відкритий контроль».

Під прийняттям розуміється безумовно позитивне ставлення до дитини, яке не залежить від початкових очікувань батьків. Емоційне неприйняття ж означає негативне ставлення до дитини, відсутність до неї любові та поваги, а інколи й явну ворожість.

Психологічний контроль розуміється як тиск і навмисне керівництво дітьми, так і як рівень послідовності у застосуванні виховних принципів. Після використання опитувальника на вибірці молоді з Чехословаччини, він був значно адаптований до соціокультурних умов Е. Матейчиком і П. Ржічаном. Модифікована версія опитувальника була представлена авторами у 1983 році.

У результаті міжнародної співпраці з Інститутом психодіагностики ця методика була протестована на підлітках віком 13-18 років, що відповідало планам авторів модифікації. Вона виявилася надзвичайно корисною для

виявлення тих аспектів сімейного виховання, які залишаються прихованими як від лікарів і психологів (педагогів), так і від самих батьків.

3. Опитувальник «Аналіз сімейних взаємин» Е.Г. Ейдемільера дозволив нам виявити небажаний та некоректний вплив членів сім'ї один на одного, порушення ролей у сім'ї та перешкоди для її єдності. Він містить два типи тестових питань, з яких ми використовували варіант для батьків дітей віком від 11 до 20 років. Опитувальник складається з 130 запитань, що дають змогу оцінити особливості сімейного виховання за 11 шкалами. Для визначення типу виховного процесу використовуються такі характеристики, як рівень протекції (кількість часу, зусиль та уваги, що батьки приділяють дитині), повнота задоволення потреб (матеріальних і духовних), ступінь пред'явлення вимог (кількість і якість обов'язків дитини), ступінь заборон (рівень самостійності дитини), строгість санкцій (ставлення батьків до покарань) та стійкість стилю виховання (стабільність або зміни в методах виховання).

4. Тенесійська Шкала Я-Концепції (адаптована І.І. Нагорною та О.П. Кисляк) призначена для визначення особливостей самовідчуття учасників дослідження. Цей діагностичний інструмент дозволяє виявити загальний показник, що відображає рівень самооцінки, а також вісім окремих індикаторів, які охоплюють різні аспекти самоідентифікації: задоволення собою, оцінка власної поведінки, фізичне Я, моральне Я, особистісне Я, сімейне Я та соціальне Я. Опитувальник складається з 100 тверджень, на які респондент відповідає, обираючи один з варіантів: «повністю не згоден», «в деякій мірі не згоден», «в деякій мірі згоден», «в більшій мірі згоден», «повністю згоден».

Ми вибрали цей діагностичний інструмент з трьох причин. Перша з них – його висока стандартизованість і валідність порівняно з іншими методами. Використані методики пройшли процедуру стандартизації і показали високі показники надійності, валідності, повторної надійності та інших характеристик.

Другою причиною є наявність україномовної версії. Деякі з вибраних діагностичних інструментів (як зазначено вище) були адаптовані для україномовного середовища, що значно підвищує ефективність їх застосування та надійність отриманих результатів.

Третя причина полягає в методологічній обґрунтованості. Кожна з обраних нами методик базується на теоретичному конструкті, що відображає досліджуване явище (Я-концепція, суб'єктивне та психологічне благополуччя). Це забезпечує логічну зв'язність між теоретичним та емпіричним аспектами нашого дослідження.

Таким чином, на етапі підготовки дослідження нам вдалося організувати дві вибірки респондентів з різних вікових груп і вибрати валідні діагностичні інструменти, які відповідають поставленим цілям та завданням дослідження.

2.2. Емпіричне дослідження особливостей прояву Я-концепції підлітків і типів їхнього виховання

Перший крок емпіричного дослідження був спрямований на виявлення особливостей прояву Я-концепції у підлітків. В ході аналізу даних, були отримані дані, які ми зафіксували на рис. 2.1.

Результати діагностики підлітків за Тенесійською шкалою показують розподіл показників по різних аспектах самосвідомості та самооцінки. Ось детальніше описання результатів:

Самокритика.

- Високі показники (40%): Підлітки з високими показниками самокритики схильні до самоперевірки, аналізу своїх вчинків і шукають можливості для самовдосконалення.
- Середні показники (55%): Більшість підлітків мають середній рівень самокритики, що означає здатність до поміркованого аналізу своїх дій і вчинків.

• Низькі показники (5%): Лише мала частина підлітків не проявляє самокритики, що може вказувати на низьку саморефлексію або невизначеність у самооцінці.

Можливі причини – високі показники самокритики можуть бути пов’язані з підвищеними вимогами до себе або з впливом соціальних стандартів і очікувань. Мала частина підлітків з низьким рівнем самокритики може бути через відсутність саморозуміння або страх перед самокритикою.

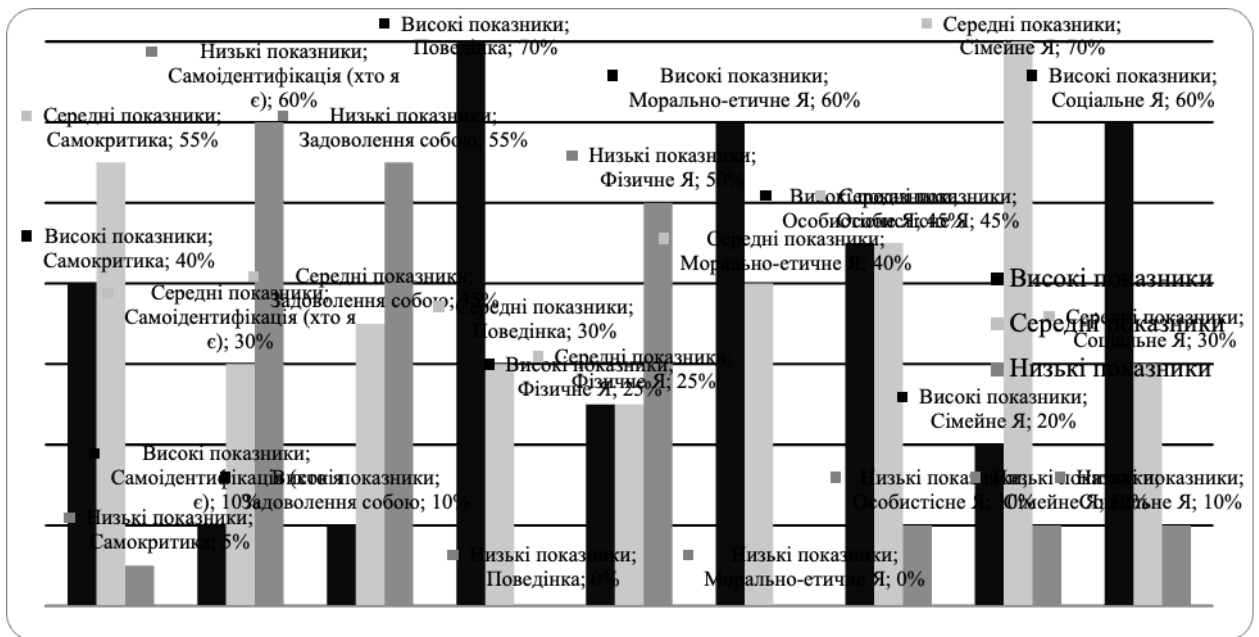

Рис. 2.1. Особливості прояву Я-концепції підлітків

Самоідентифікація (хто я є).

• Високі показники (10%): Лише невелика частина підлітків має чітке уявлення про свою ідентичність.

• Середні показники (30%): Деякі підлітки починають розуміти свою ідентичність, хоча ще переживають період сумнівів.

• Низькі показники (60%): Більшість підлітків мають труднощі в самоідентифікації, що є характерним для перехідного віку, коли формування ідентичності є складним процесом.

Можливі причини – підлітки в цьому віці можуть відчувати невизначеність в своїй ідентичності через гормональні зміни та соціальні

чинники. Відсутність чіткої самоідентифікації може бути наслідком складних міжособистісних відносин або проблем у сім'ї.

Задоволення собою (як я приймаю себе).

- Високі показники (10%): Лише невелика кількість підлітків задоволені собою, що може свідчити про високий рівень самоприйняття.

- Середні показники (35%): Більшість підлітків мають середній рівень задоволення собою, що свідчить про розуміння власних сильних і слабких сторін.

- Низькі показники (55%): Велика частина підлітків має низький рівень задоволення собою, що може бути результатом зовнішнього тиску або внутрішніх сумнівів.

Можливі причини – підлітковий вік часто супроводжується кризою самосприйняття. Можливо, ці результати обумовлені соціальними порівняннями з однолітками, недостатньою підтримкою з боку дорослих або проблемами з самооцінкою через зовнішній вигляд чи успіхи в навчанні.

Поведінка (як я поводжуся).

- Високі показники (70%): Більшість підлітків мають адекватну оцінку своєї поведінки, що вказує на гармонійність взаємодії з оточенням.

- Середні показники (30%): Декілька підлітків оцінюють свою поведінку як помірно правильну, що може свідчити про певні труднощі в самоконтролі.

- Низькі показники (0%): Жоден підліток не має негативної оцінки своєї поведінки.

Можливі причини – високі показники можуть бути наслідком позитивного виховання або здатності до самоконтролю, тоді як відсутність низьких показників може свідчити про загальний позитивний настрій щодо свого поведіння.

Фізичне Я.

- Високі показники (25%): Підлітки з високими показниками задоволені своїм фізичним виглядом, що є важливим аспектом самосприйняття.

- Середні показники (25%): Кілька підлітків мають помірне ставлення до свого фізичного стану.

- Низькі показники (50%): Більшість підлітків мають низьку оцінку свого фізичного вигляду, що може бути характерним для цього віку через зміни в тілі.

Можливі причини – фізичні зміни, що відбуваються в період підліткових років, можуть викликати відчуття незадоволення власним виглядом. Це також може бути пов'язано з порівнянням з іншими та соціальними очікуваннями.

Морально-етичне Я.

- Високі показники (60%): Більшість підлітків мають високу оцінку своєї морально-етичної свідомості, що свідчить про високі моральні принципи.

- Середні показники (40%): Кілька підлітків мають помірковане ставлення до моральних цінностей.

- Низькі показники (0%): Немає респондентів з низьким рівнем морально-етичного Я.

Можливі причини – підлітки, ймовірно, отримують моральні орієнтири від батьків, вчителів та однолітків. Високий рівень морально-етичного Я може бути результатом чіткої системи цінностей, яку вони сприймають як важливу для себе.

Особистісне Я.

- Високі показники (45%): Більшість підлітків мають позитивну самооцінку щодо своєї особистості.

- Середні показники (45%): Декілька підлітків оцінюють свою особистість як помірно позитивну.

- Низькі показники (10%): Лише деякі підлітки мають низьку оцінку себе як особистості.

Можливі причини – підлітки, що мають високу оцінку своєї особистості, часто мають підтримку з боку родини та друзів. Низькі показники можуть бути наслідком непорозумінь в сім'ї або в школі.

Сімейне Я.

- Високі показники (20%): Лише небагато підлітків мають високу оцінку свого місця в родині.
- Середні показники (70%): Більшість підлітків мають середній рівень задоволення сімейними відносинами.
- Низькі показники (10%): Невелика частина підлітків не задоволена своїм становищем у родині.

Можливі причини – сімейні конфлікти або непорозуміння можуть спричиняти низьку оцінку свого місця в родині, в той час як позитивні сімейні відносини сприяють високим показникам.

Соціальне Я.

- Високі показники (60%): Більшість підлітків мають високу оцінку своїх соціальних зв'язків, що свідчить про гармонійне спілкування.
- Середні показники (30%): Кілька підлітків мають середній рівень соціальної інтеграції.
- Низькі показники (10%): Лише незначна частина підлітків має труднощі в соціальній адаптації.

Можливі причини – соціальні навички підлітків можуть бути результатом як родинного виховання, так і спілкування в шкільному середовищі. Високі показники можуть свідчити про гармонійні стосунки в групі, в той час як низькі показники – про проблеми з інтеграцією в колектив.

Таким чином, результати діагностики свідчать про важливі аспекти самооцінки підлітків, зокрема щодо соціальних відносин, фізичного вигляду і морально-етичних принципів, що можуть змінювати

Наступний крок діагностичного етапу був спрямований на виявлення особливостей стратегій сімейного виховання. Отримані результати були узагальнені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Діагностика батьків за опитувальником «Стратегії сімейного виховання» Н.М. Рухленко

Тип виховання	Кількість балів	Кількість опитаних матерів
Індиферентний	8-10	7
Авторитетний	8-10	4
Ліберальний	8-10	4
Авторитарний	8-10	15

Згідно з результатами, наведеними в таблиці 2.1., більшість матерів (15 осіб) віддають перевагу авторитарному стилю виховання. Такі матері чітко уявляють, якою повинна бути їхня дитина, і активно працюють над реалізацією цього бачення. Вони ставлять чіткі вимоги та є непоступливими у їх виконанні. Матері цього стилю виховання схильні обмежувати самостійність дітей і рідко наводять обґрунтування своїх вимог. Їхні вимоги часто супроводжуються суворим контролем, заборонами та навіть фізичними покараннями. Як наслідок, авторитарний стиль може викликати ворожість у дітей, що сприяє виникненню конфліктів із батьками.

Індиферентний стиль виховання практикують 7 опитаних матерів. Цей стиль характеризується нехтуванням потребами дитини, коли матері приділяють більше часу вирішенню інших, на їхню думку, «більш важливих» справ.

Ліберальний стиль виховання застосовують 4 матері. Вони високо оцінюють свою дитину і готові пробачати її слабкості. Такі матері легко знаходять спільну мову з дітьми, довіряють їм і не обмежують їх у своїх вимогах. Проте, коли діти дорослішають, вони можуть вступати в конфлікти з тими, хто не готовий їм потурати. Діти, виховані в цьому стилі, часто не

здатні враховувати інтереси та потреби інших людей і мають труднощі у встановленні стабільних емоційних зв'язків. Такі діти також можуть уникати прийняття відповідальності і обов'язків.

Авторитетний стиль виховання, який є одним з найефективніших, застосовують 4 матері. Ці матері усвідомлюють свою важливу роль у формуванні особистості дитини і визнають її право на саморозвиток. Вони розуміють, які вимоги слід ставити, а які можна обговорювати. При цьому вони відкриті до перегляду своїх позицій в межах розумного. Залежно від вікових особливостей дітей, ці матері часто сприяють розвитку їхньої відповідальності та самостійності. Підлітки активно залучаються до сімейних обговорень, враховують думки та поради батьків.

На наступному етапі була проведена діагностика стилів батьківського виховання за допомогою опитувальника Є. Шафера «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них». Як зазначалося раніше, цей інструмент дозволяє класифікувати відносини між батьками та дітьми за такими шкалами: позитивний інтерес, директивність, ворожість, автономність, непослідовність.

У результаті діагностики були отримані дані, які ми узагальнили та систематизували у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Діагностика підлітків за опитувальником «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них» Є. Шафера

Шкала	Кількість балів	Кількість підлітків
Позитивний інтерес	12-18	9
Директивність	12-18	6
Ворожість	12-18	5
Автономність	12-18	8
Не послідовність	12-18	2

Результати діагностики підлітків за допомогою опитувальника «Поведінка батьків та ставлення підлітків до них» демонструють наступні показники по шкалах:

1. Позитивний інтерес – 19 підлітків, що свідчить про те, що більшість підлітків відчують від батьків підтримку, зацікавленість та увагу до свого життя, що позитивно позначається на їхньому розвитку та взаєминах у родині.

2. Директивність – 6 підлітків, що вказує на наявність певного рівня авторитаризму в батьківському вихованні, коли батьки активно контролюють поведінку своїх дітей і висувають чіткі вимоги.

3. Ворожість – 5 підлітків, що вказує на наявність ворожого ставлення з боку батьків, можливо, в результаті конфліктів чи недопорозумінь в сімейних відносинах.

4. Автономність – 8 підлітків, що свідчить про ступінь незалежності та свободи, яку підлітки відчують у своїх стосунках з батьками. Це може означати, що батьки дозволяють дітям більше самостійно ухвалювати рішення і здійснювати вибір.

5. Не послідовність – 2 підлітки, що вказує на відносно невелику кількість випадків непослідовності у вихованні, коли батьки можуть змінювати свої рішення чи вимоги без чіткої логіки, що може збивати дітей з пантелику.

На фінальному етапі збору емпіричних даних ми використали опитувальник «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдеміллера. Цей інструмент відрізняється від попереднього тим, що призначений для опитування саме батьків. Оскільки опитувальник має два варіанти запитань – для батьків дітей віком від 3 до 10 років і від 11 до 20 років – ми вибрали варіант для батьків дітей старшого віку (11-20 років). Після проведення опитування ми обробили та узагальнили отримані дані, що були представлені у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Діагностика батьків підлітків за опитувальником «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдемільера

Шкала	Кількість набраних балів	Кількість респондентів
Гіперпротекція	4-5	3
Гіпопротекція	4-5	1
Потурання	4-5	1
Ігнорування	4-5	2
Надмірність обов'язків	4-5	6
Не достатність обов'язків	4-5	1
Надмірність вимог-заборон	4-5	2
Недостатність вимог-заборон	4-5	1
Надмірність санкцій	4-5	6
Недостатність санкцій	4-5	1
Не стійкість стилю виховання	4-5	6

Після проведення опитування за методикою Е.Г. Ейдемільера, ми виявили, що більшість батьків дотримуються стилю виховання, який передбачає надмірні вимоги до дитини (6 осіб). Згідно з інтерпретацією цієї шкали за Е.Г. Ейдемільером, така риса є основою неправильного стилю виховання, що називається «підвищена моральна відповідальність». У цьому випадку вимоги до дитини є надмірними та не відповідають її можливостям, що не лише не сприяє розвитку особистості, а й ставить його під загрозу. Іноді на дитину покладається велика частина обов'язків, таких як ведення господарства чи догляд за молодшими дітьми. Такі батьки, як правило, усвідомлюють, що дитина перевантажена, але не визнають цього як проблему, вважаючи, що такі обставини диктуються потребами родини. В іншому випадку, від дитини вимагають досягнень, які можуть бути

недосяжними для її здібностей, таких як успіхи в навчанні або інших престижних сферах, наприклад, у спорті чи мистецтві.

Інша значна частина опитаних матерів (6 осіб) демонструє нестабільність у стилі виховання. Згідно з Е.Г. Ейдемільером, такі результати свідчать про постійну та різку зміну підходів до виховання. Це вказує на невизначеність батьків і їхнє коливання між дуже суворим стилем і ліберальним, а також між високою увагою до дитини та емоційним відчуженням.

Досить велика кількість опитаних матерів (6 осіб) застосовує стиль виховання, який характеризується надмірною жорсткістю санкцій. Автор опитувальника вказує, що таким батькам притаманна схильність до суворих покарань і надмірна реакція навіть на незначні порушення. Типові висловлювання таких батьків відображають їхню віру в те, що максимальна строгість є корисною для розвитку дітей.

Наступним найбільш поширеним стилем виховання серед опитаних матерів є гіперпротекція (3 особи). Батьки, які використовують цей стиль, приділяють дитині надмірно багато уваги, часу та сил, ставлячи виховання в центр свого життя. Типові висловлювання таких батьків демонструють, яке важливе місце займає дитина в їхньому житті, і відображають їхні побоювання з приводу можливих наслідків, якщо вони не віддаватимуть дитині всі свої ресурси.

Менша частина опитаних матерів схиляється до виховання в стилі ігнорування. Цей підхід протилежний потуранню і характеризується недостатньою увагою батьків до потреб дитини. Частіше за все страждають емоційні потреби дітей, зокрема потреба в емоційному контакті, спілкуванні з батьками і в їхній любові.

З огляду на тему дослідження, останній етап був спрямований на вивчення взаємозв'язку між стилем батьківського виховання та емоційним інтелектом. Ця процедура проводилася з використанням методів математичної обробки даних.

2.3. Математичний аналіз та інтерпретація отриманих результатів дослідження

Останній етап аналізу результатів був спрямований на виявлення зв'язку між типами батьківського виховання підлітків та їхньою Я-концепцією. Дане завдання було вирішене за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. Результати представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Результати кореляційного аналізу

	Самокр итика	Самоіде нтифіка ція (хто я є)	Задово лення собою	Повед інка	Фіз ичн е Я	Морал ьно- етичне Я	Особи стісне Я	Сіме йне Я	Соці альн е Я
Індиферентн ий	0,86	0,122	0,001	0,06	0,12 2	0,001	0,56	0,122	0,001
Авторитетни й	0,001	0,021	0,001	0,001	0,02 1	0,021	0,011	0,021	0,011
Ліберальний	0,012	0,001	0,62*	0,012	0,00 1	0,002	0,012	0,001	0,55*
Авторитарн ий	0,028	0,080	-0,56*	0,028	0,08 0	0,026	0,028	0,080	0,026
Позитивний інтерес	0,161	0,140	0,26	0,161	0,14 0	0,26	0,161	0,140	0,014
Директивніс ь	0,48*	0,208	0,151	0,187	0,20	0,111	0,107	0,208	0,111
Ворожість	0,078	0,246	0,002	0,078	0,24	0,002	0,018	0,201	0,002
Автономніс ть	0,64*	0,018	0,24	0,004	0,01	0,24	0,014	0,018	0,022
Не послідовніс ть	0,122	0,067	0,102	0,122	0,06 7	0,102	0,122	0,067	0,102
Гіперпротек ція	0,111	0,276	0,108	0,122	0,27 6	0,101	0,188	0,276	0,008
Гіпопротек ція	0,06	0,122	0,001	0,016	0,12 2	0,001	0,006	0,122	0,001
Потурання	0,001	0,021	0,001	0,001	0,02 1	0,001	0,001	0,021	0,001
Ігнорування	0,012	0,001	0,58*	0,012	0,00 1	0,62	0,012	0,001	0,62

Надмірність обов'язків	0,028	0,080	0,026	0,028	0,080	0,026	0,028	0,080	0,026
Недостатність обов'язків	0,161	0,140	0,26	0,161	0,140	0,26	0,161	0,140	0,26
Надмірність вимог-заборон	0,187	0,208	0,111	0,187	0,208	0,111	0,187	0,208	0,111
Недостатність вимог-заборон	0,078	0,246	0,002	0,078	0,246	0,002	0,078	0,246	0,002
Надмірність санкцій	0,014	0,018	0,24	0,001	0,018	0,034	0,224	0,038	0,174
Недостатність санкцій	0,122	0,067	0,102	0,122	0,067	0,102	0,122	0,027	0,102
Не стійкість стилю виховання	0,448	0,276	0,108	0,311	0,276	0,338	0,333	0,256	0,007

Кореляційний аналіз між параметрами Я-концепції підлітків та стилями виховання дозволяє зробити висновки про наявність наступних взаємозв'язків:

1. Індиферентний стиль виховання значимо корелює із самокритикою ($r = 0,86$) – висока кореляція вказує на те, що індиферентний стиль, який характеризується емоційною байдужістю та недостатньою увагою, підвищує самокритичність у підлітків. Можливо, через брак підтримки та заохочення дитина відчуває невпевненість у собі.

2. Ліберальний стиль виховання значимо корелює із:

- Задоволення собою ($r = 0,62$): Висока кореляція свідчить, що свобода дій, надана підлітку, може сприяти формуванню позитивного самосприйняття, якщо вона збалансована з емоційною підтримкою.

- Соціальне Я ($r = 0,55$): Ліберальність сприяє розвитку впевненості у соціальній взаємодії, адже підлітки вчаться відповідати за свої дії та самостійно вирішувати проблеми.

3. Авторитарний стиль виховання значимо корелює із задоволеністю собою ($r = -0,56$): Негативна кореляція показує, що надмірний контроль і

жорсткість у вихованні знижують задоволеність собою. Постійна критика та високі вимоги можуть викликати у підлітка почуття меншовартості.

4. Директивність значимо корелює із самокритикою ($r = 0,48$): Висока кореляція між директивністю та самокритикою може бути обумовлена тиском на підлітка, що формує схильність до самозвинувачень.

5. Автономність значимо корелює із самокритикою ($r = 0,64$): Автономність як стиль виховання сприяє самокритичності, оскільки підліток часто самостійно оцінює свої дії без зовнішньої підтримки.

6. Ігнорування значимо корелює із задоволеністю собою ($r = 0,58$): Висока позитивна кореляція може здатися парадоксальною, але вона може свідчити, що підлітки, які зростають в умовах ігнорування, вчаться покладатися на себе.

Висновки до другого розділу

Отримані результати дослідження свідчать про те, що Я-концепція підлітків є багатогранним та складним феноменом, який формується під впливом різноманітних факторів, зокрема соціальних взаємодій, сімейного виховання та особистих переживань. Більшість підлітків мають труднощі в самоідентифікації та задоволенні собою, що характерно для перехідного віку. Водночас позитивна оцінка морально-етичних принципів і соціальних зв'язків у більшості опитаних підлітків свідчить про значну роль соціальних взаємодій та моральних орієнтирів у формуванні їхнього Я.

Стратегії виховання, застосовувані батьками, мають значний вплив на розвиток Я-концепції підлітків. Авторитарний стиль виховання, що переважає в багатьох сім'ях, може сприяти формуванню ворожості та конфліктів між батьками та дітьми, що, в свою чергу, може негативно впливати на розвиток самосвідомості підлітків. З іншого боку, авторитетний стиль виховання, який сприяє розвитку відповідальності та самостійності, є більш ефективним для формування позитивної Я-концепції.

Таким чином, результати дослідження підтверджують важливість взаємодії між різними аспектами Я-концепції та стилями виховання в процесі соціалізації підлітків. Високий рівень морально-етичного Я та соціальних зв'язків є важливими індикаторами психоемоційного благополуччя підлітків, в той час як труднощі в самоідентифікації та задоволенні собою вимагають більшої уваги до психолого-педагогічних аспектів виховання в родині та школі.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК Я-КОНЦЕПЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Особливості та чинники формування Я-Концепції в підлітковому віці

Хоча існує значна кількість досліджень і підходів до вивчення Я-концепції загалом, питання її формування в підлітковому віці залишається недостатньо вивченим. Тема впливових чинників, які визначають розвиток самосвідомості підлітків, їх уявлень про себе та рівень самооцінки, потребує більш глибокого аналізу і деталізації. Виокремлення та дослідження цих аспектів дозволило б цілеспрямовано впливати на формування позитивної Я-концепції у молоді.

У підлітковому віці формування «Я-концепції» відбувається під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. До зовнішніх належать родина та сімейна атмосфера, соціальне оточення, шкільний або трудовий колектив, а також ситуації й поведінкові сигнали, що демонструють ставлення інших людей. Внутрішні фактори включають особистий досвід, очікування від самого себе, самоаналіз, самопорівняння, сприйняття власного зовнішнього середовища, переживання внутрішніх емоційних станів і оцінку результатів власної діяльності.

Становлення власного «Я» у цьому віці тісно пов'язане з розвитком самосвідомості. Самосвідомість є складною психологічною структурою, що охоплює такі ключові аспекти, як усвідомлення своєї індивідуальності, сприйняття власного «Я» як активного та діяльного суб'єкта, розуміння своїх психічних властивостей і рис, а також формування системи соціально-моральних самооцінок. Зародки свідомості виникають ще в дитинстві, коли малюк починає розрізняти відчуття, викликані зовнішніми предметами, і ті, що спричинені власним тілом. Свідомість «Я» формується приблизно у віці

трьох років, коли дитина починає правильно використовувати особові займенники.

У підлітковому та юнацькому віці усвідомлення своїх психічних якостей і самооцінка набувають особливого значення [24]. Дослідження цього періоду свідчать про зменшення впливу батьків і зростання ролі однолітків як референтної групи у процесі формування особистості підлітків. Батьківський авторитет втрачає свою абсолютність: якщо раніше їхня думка вважалася беззаперечно правильною, то тепер вона піддається критичному аналізу. Підлітки часто протестують проти встановлених правил, порушують дисципліну, вступають у конфлікти та суперечки.

Водночас підтримка з боку сім'ї, безумовне прийняття дитини та її інтересів батьками залишаються ключовими факторами, які впливають на формування позитивного ставлення до себе. У сприятливій сімейній атмосфері ймовірність розвитку позитивної «Я-концепції» значно зростає. Однак, якщо батьки не виявляють розуміння до кризового періоду, відмовляються підтримувати дитину чи демонструють емоційну холодність, це призводить до протилежного результату. У таких умовах поведінка підлітків стає агресивною, грубою, зростає рівень тривожності [25]. Це може спричинити формування негативного образу «Я»: підлітки стають невпевненими у собі, замкненими, нерішучими та пасивними.

Рівень самооцінки підлітка значною мірою залежить від його соціально-психологічного становища в колективі. Якщо учень має високу самооцінку та внутрішній локус контролю (відчуває відповідальність за те, що з ним відбувається), є комунікабельним, доброзичливим і врівноваженим, йому буде простіше досягти позитивного соціометричного статусу. Натомість, зовнішній локус контролю (перекладання відповідальності на інших або на зовнішні обставини), сумніви в собі, емоційна нестабільність, агресивність та схильність до конформізму можуть призвести до низького соціометричного статусу.

Одним із ключових аспектів самооцінки підлітка є те, чи відчуває він прийняття в колективі. Важливо, щоб індивідуальні риси і типологічні особливості дитини сприймалися та були прийняті її оточенням. Оскільки основним колективом для підлітка є школа, де присутні люди з різними характерами, темпераментом і типами нервової системи, це не завжди відбувається. Тому часто можна спостерігати явище конформізму – бажання підлітка «влитися» в групу та зайняти певне місце в ній.

Т. Шибутані пов'язує формування Я-концепції з особистісним статусом, який визначається в процесі інтеграції дитини в систему соціальних відносин. Згодом Я-концепція розвивається під впливом самооцінки і переживань, пов'язаних з взаємовідносинами в колективі. Важливо зазначити, що для нормального розвитку Я-концепції в групі повинна бути визначена система статусів, що передбачає наявність чітких вимог до поведінки та особистісних характеристик для кожної ролі та позиції. Взаємозв'язок між Я-концепцією та особистісним статусом проявляється в емоційному ставленні оточення: зміна статусу особистості веде до змін у ставленні до неї з боку інших, її поведінки та Я-концепції.

Отже, підлітковий вік є важливим етапом розвитку особистості, коли формуються уявлення про себе, своє місце у світі та своє майбутнє. Я-концепція, як інтегральна структура самосвідомості, складається з уявлень про себе, самооцінки, рівня домагань, а також когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів. Ця структура визначає, як підліток сприймає себе, свої здібності, зовнішність, характер та роль у соціальному середовищі.

Особливості формування Я-концепції в підлітковому віці

1. Когнітивне ускладнення самосприйняття. У підлітковому віці значно розвивається здатність до рефлексії, що дозволяє усвідомлювати не тільки свої сильні та слабкі сторони, а й суперечності в уявленнях про себе. Підлітки починають аналізувати свої вчинки, мотиви, цінності, порівнювати себе з іншими, що сприяє формуванню більш складної та багатогранної Я-концепції.

2. Емоційна нестабільність. Підлітковий вік характеризується емоційною мінливістю, що впливає на ставлення до себе. Переживання успіхів або невдач можуть призводити до значних коливань у самооцінці та загальному сприйнятті себе.

3. Соціальне порівняння. Важливим аспектом розвитку Я-концепції є взаємодія з однолітками. Підлітки часто порівнюють себе з іншими, що може як зміцнювати, так і підірвати їхню самооцінку залежно від контексту.

4. Залежність від зовнішніх оцінок. Підлітки значною мірою орієнтуються на оцінки з боку батьків, вчителів, однолітків. Ці оцінки формують уявлення про власну значущість і впливають на впевненість у собі.

Чинники, що впливають на формування Я-концепції

1. Сімейне середовище. Тип виховання, емоційна підтримка з боку батьків, їхні очікування та стиль спілкування значно впливають на розвиток Я-концепції. Наприклад, авторитарний стиль виховання може сприяти формуванню заниженої самооцінки, тоді як демократичний стиль сприяє розвитку впевненості в собі та самостійності.

2. Шкільне середовище. Успішність у навчанні, стосунки з учителями та однокласниками є важливими факторами, що визначають рівень домагань і самооцінку підлітків. Позитивний досвід у школі може сприяти формуванню позитивної Я-концепції, тоді як труднощі або булінг можуть її ускладнювати.

3. Однолітки та соціальні зв'язки. У підлітковому віці однолітки стають важливим джерелом соціального досвіду. Взаємини з друзями, прийняття у групі, соціальний статус і підтримка однолітків впливають на уявлення про себе та свої можливості.

4. Культурні та соціальні фактори. Цінності, норми та ідеали суспільства також визначають, які риси та досягнення вважаються значущими, що формує очікування підлітків від себе і своїх можливостей.

5. Особистісні характеристики. Темперамент, рівень тривожності, мотивація досягнень і здатність до саморегуляції є індивідуальними чинниками, які впливають на формування Я-концепції.

Період підліткового віку є ключовим етапом у формуванні особистості, коли відбувається активний процес становлення самосвідомості, самооцінки та уявлення про себе. «Я-концепція», як інтегративний образ себе, визначає не лише самооцінку підлітка, але й його емоційну стабільність, здатність до саморегуляції та побудови взаємин з оточуючими. Формування «Я-концепції» є складним багатофакторним процесом, який залежить від психологічних, соціальних і педагогічних умов.

Створення емоційно безпечного середовища Емоційна безпека є базовою умовою формування позитивної «Я-концепції». У середовищі, де підліток відчуває підтримку, прийняття і повагу, у нього формуються впевненість у собі та позитивне ставлення до власної особистості. Для цього важливо:

- Забезпечити позитивну атмосферу у сім'ї, школі та інших соціальних групах.
- Використовувати методи педагогічної підтримки, які акцентують увагу на сильних сторонах підлітка.
- Уникати критики, яка може призвести до формування негативного «Я-образу».

2. Підтримка розвитку емоційного інтелекту Розвиток емоційного інтелекту сприяє кращому розумінню підлітком своїх почуттів, емоцій і потреб, що є важливим компонентом «Я-концепції». Основними напрямками роботи в цьому контексті є:

- Навчання підлітків розпізнавати, виражати та регулювати свої емоції.
- Впровадження тренінгів та вправ, спрямованих на розвиток емпатії та соціальних навичок.
- Забезпечення зворотного зв'язку від дорослих (батьків, педагогів) щодо емоційної поведінки підлітків.

3. Формування адекватної самооцінки Одним із ключових компонентів «Я-концепції» є самооцінка. Адекватна самооцінка сприяє формуванню впевненості у собі та мотивації до саморозвитку. Для цього необхідно:

- Забезпечувати позитивне підкріплення досягнень підлітків.
- Допомогати їм усвідомлювати власні сильні та слабкі сторони.
- Створювати ситуації успіху, у яких підлітки можуть відчути власну значущість.

4. Індивідуалізація навчального процесу Підлітки мають різний темп розвитку, унікальні інтереси та здібності, тому важливо враховувати ці особливості в навчальному процесі. Індивідуальний підхід сприяє формуванню позитивного ставлення до себе та зростанню мотивації. Основні аспекти індивідуалізації:

- Надання можливостей для самовираження в навчанні.
- Розробка індивідуальних освітніх маршрутів.
- Врахування особистісних інтересів та потреб підлітків у навчальному процесі.

5. Формування позитивних соціальних зв'язків Соціальна підтримка від однолітків і дорослих відіграє значну роль у розвитку «Я-концепції». Взаємодія з іншими сприяє усвідомленню власного місця в суспільстві та розвитку впевненості у своїх соціальних ролях. Основні умови:

- Створення можливостей для співпраці та спільної діяльності.
- Розвиток комунікативних навичок через групові заняття та тренінги.
- Запобігання булінгу та формування культури толерантності у навчальних закладах.

6. Розвиток рефлексивних здібностей Рефлексія є важливим інструментом усвідомлення підлітком власного внутрішнього світу та поведінки. Для розвитку рефлексивних здібностей доцільно:

- Впроваджувати методи самоспостереження та самоаналізу.
- Використовувати практики ведення щоденників, рефлексивних бесід.
- Допомогати підліткам аналізувати власні вчинки та приймати рішення.

Особлива роль у розвитку «Я-концепції» належить сім'ї та педагогам. Батьки виступають першими значущими особами, які впливають на

формування уявлення дитини про себе. Виховні стилі батьків – авторитетний, авторитарний, ліберальний чи індиферентний – суттєво впливають на рівень самооцінки та емоційну стабільність підлітка.

Педагоги, у свою чергу, створюють навчальне середовище, яке може стимулювати або, навпаки, обмежувати розвиток «Я-концепції». Використання педагогами демократичного стилю спілкування, підтримка ініціативи підлітків та забезпечення зворотного зв'язку сприяють формуванню позитивної «Я-концепції».

Формування «Я-концепції» підлітків залежить від низки психолого-педагогічних умов, які включають створення емоційно безпечного середовища, підтримку розвитку емоційного інтелекту, формування адекватної самооцінки, індивідуалізацію навчання, розвиток позитивних соціальних зв'язків та рефлексивних здібностей. Взаємодія сім'ї та педагогів відіграє ключову роль у забезпеченні гармонійного розвитку підлітка та його уявлення про себе. Забезпечення цих умов дозволяє не лише сформувати позитивну «Я-концепцію», але й сприяти успішній соціалізації та емоційному благополуччю підлітків.

3.2. Програма тренінгу розвитку Я-концепції в підлітковому віці

Мета – сприяти розвитку позитивної та усвідомленої Я-концепції у підлітків через серію інтерактивних вправ, які допоможуть розкрити їхній внутрішній потенціал, сформувати адекватну самооцінку та навички самоприйняття.

Тривалість: 6-8 годин (може бути розбито на кілька сесій).

Цільова аудиторія: підлітки віком 12-16 років.

Кількість учасників: 10-15 осіб.

Необхідні матеріали: папір, ручки, маркери, стікери, ватмани, клей, ножиці, роздруковані завданнями, кольоровий папір, аудіосистема для релаксаційних вправ.

Структура тренінгу

1. Вступна частина (30 хв)

Мета: створити комфортну атмосферу та налаштувати учасників на продуктивну роботу.

1. Привітання та знайомство.

- Ведучий вітає учасників, представляється та розповідає про мету тренінгу.

- Вправа «Ім'я + якість»: кожен учасник називає своє ім'я та позитивну якість, що його характеризує.

2. Правила роботи в групі.

- Разом із підлітками створюються правила, яких вони дотримуватимуться під час тренінгу (повага, активність, конфіденційність тощо).

3. Очікування.

- Учасникам пропонується написати на стікерах свої очікування від тренінгу й прикріпити їх до ватману з написом «Наші очікування».

2. Основна частина

Мета: допомогти учасникам усвідомити свої уявлення про себе, свої сильні сторони та цінності, а також розвинути позитивне ставлення до себе.

Вправа 1: «Моє унікальне Я» (30 хв)

Мета: формувати позитивне ставлення до себе та усвідомлення власної унікальності.

Хід виконання:

- Кожен учасник отримує аркуш паперу, на якому написано «Я - це...».
- Учасникам пропонується продовжити речення, записуючи свої риси характеру, досягнення, вподобання.

- Після виконання завдання кожен учасник за бажанням зачитує свої відповіді.

Обговорення: ведучий акцентує увагу на унікальності кожної особистості та різноманітті їхніх якостей.

Вправа 2: «Дзеркало компліментів» (20 хв)

Мета: розвивати навички прийняття позитивної оцінки від інших.

Хід виконання:

- Учасники сідають у коло.
- Один із них стає в центр кола та «дивиться в дзеркало».
- Інші по черзі говорять йому компліменти (наприклад: «Ти дуже добрий», «У тебе чудова усмішка»).
- Після цього учасники міняються місцями.

Обговорення: як кожен почувався, отримуючи компліменти? Чи було складно їх приймати?

Вправа 3: «Карта моїх цінностей» (40 хв)

Мета: допомогти підліткам визначити, що для них важливо в житті.

Хід виконання:

- Кожному учаснику видають ватман та маркери.
- На ватмані малюють карту, поділену на 4 секції: «Сім'я», «Друзі», «Школа», «Я».
- У кожній секції учасники записують те, що вони цінують у цих сферах.

Обговорення: які цінності для учасників є найважливішими? Чи є щось спільне з іншими?

Вправа 4: «Мій ідеальний день» (30 хв)

Мета: розвивати уявлення про власні бажання та пріоритети.

Хід виконання:

- Учасникам пропонується описати свій ідеальний день (уявити, що вони можуть робити все, що завгодно).
- Ведучий заохочує додавати якомога більше деталей.
- Потім кожен розповідає про свій «ідеальний день».

Обговорення: що цей день говорить про вас? Чи легко було його уявити?

Вправа 5: «Дерево Я-концепції» (40 хв)

Мета: візуалізувати уявлення про себе та свої особистісні ресурси.

Хід виконання:

- На великому аркуші паперу кожен учасник малює дерево, де:
 - Коріння символізує сильні сторони;
 - Стовбур – поточний стан;
 - Гілки – мрії та цілі.
- Після виконання завдання учасники презентують свої дерева.

Обговорення: які ресурси допомагають рухатися до мрій? Що допомагає залишатися стійким?

Вправа 6: «Рука підтримки» (30 хв)

Мета: формувати позитивні взаємини між учасниками.

Хід виконання:

- Учасники малюють відбиток своєї руки на аркуші паперу.
- На кожному пальці вони записують імена людей, які їх підтримують.
- Потім у центрі долоні – те, що вони можуть зробити самостійно для

власної підтримки.

Обговорення: чи є баланс між зовнішньою підтримкою та власними ресурсами?

Вправа 7: «Мозаїка позитивних слів» (20 хв)

Мета: формувати позитивне ставлення до себе.

Хід виконання:

• Кожен учасник отримує аркуш із роздрукованими позитивними словами (наприклад: «дружелюбний», «талановитий», «сильний» тощо).

• Завдання – вибрати ті слова, які найбільше характеризують себе, і скласти з них «мозаїку».

Обговорення: як учасники почувалися під час вибору слів? Що вони нового дізналися про себе?

Вправа 8: «Щоденник успіху» (домашнє завдання)

Мета: підтримувати розвиток позитивної Я-концепції після завершення тренінгу.

Хід виконання:

- Учасникам пропонується вести «Щоденник успіху» протягом тижня, записуючи туди щодня хоча б одну позитивну подію, досягнення чи комплімент, який вони отримали.

Обговорення (на наступній зустрічі): що учасники відчували, записуючи успіхи? Чи стало це звичкою?

3. Завершальна частина (30 хв)

Мета: підсумувати отриманий досвід та закріпити позитивний ефект від тренінгу.

1. Рефлексія.

- Учасникам пропонується відповісти на питання:

- Що було найцікавішим?
- Що нового ви дізналися про себе?
- Які навички хочете розвивати далі?

2. Заключне коло.

- Кожен ділиться своїми враженнями та висновками.

3. Ритуал завершення.

- Ведучий дякує учасникам за активність, відзначає їхній прогрес і нагадує про важливість самоприйняття в повсякденному житті.

3.3. Психолого-педагогічні рекомендації батькам підлітків, щодо гармонічного розвитку особистості підлітка

Розвиток особистості підлітка залежить від багатьох чинників, серед яких особливу роль відіграють взаємини з батьками. В рамках нашого дослідження нами складені наступні психолого-педагогічні рекомендації батькам підлітків.

1. Підтримка емоційного розвитку та самооцінки

- Створюйте атмосферу підтримки, де підліток відчуває, що його емоції та думки важливі.

- Підтримуйте конструктивне вираження емоцій. Допомагайте підліткові виражати свої почуття словами, а не через негативні або агресивні вчинки.

- Важливо хвалити підлітка за зусилля, а не тільки за результати. Це допомагає формувати здорову самооцінку.

2. Розвиток самостійності та відповідальності

- Давайте підліткові можливість приймати рішення та нести відповідальність за свої вчинки. Це сприяє розвитку самостійності та впевненості.

- Заохочуйте до самостійного вирішення проблем, підтримуючи виявлену ініціативу, при цьому не забуваючи бути поруч для підтримки та консультацій.

3. Формування здорових меж у відносинах

- Допомагайте підлітку встановлювати здорові межі в стосунках з іншими людьми. Вчіть його говорити «ні», коли це потрібно, не відчуваючи провини.

- Навчайте підлітка розуміти і поважати межі інших, що є основою для розвитку соціальної відповідальності та здорових взаємин.

4. Підтримка розвитку інтересів та захоплень

- Заохочуйте підлітка до пошуку нових інтересів і захоплень. Це сприяє розвитку його творчого потенціалу та дозволяє розвивати навички, які будуть корисні у майбутньому.

- Підтримуйте баланс між навчанням, захопленнями та відпочинком, щоб підліток не відчував перевантаження і мав можливість відновлювати сили.

5. Уміння долати стрес і емоційні труднощі

- Вчіть підлітка управляти стресом через фізичну активність, медитацію або релаксаційні техніки. Це допомагає підтримувати емоційну стабільність.

- Створюйте умови для відкритого обговорення переживань та труднощів, що допомагає знижувати рівень тривожності та стресу.

6. Розвиток комунікаційних навичок

- Важливо допомагати підліткові вчитися ефективно спілкуватися з іншими людьми, висловлюючи свої думки та почуття чітко та з повагою.
- Підтримуйте його в розвитку здатності слухати інших і розуміти їхні точки зору, що сприяє формуванню здорових стосунків.

7. Моделювання здорового способу життя

- Пропагуйте активний та здоровий спосіб життя: регулярні фізичні навантаження, правильне харчування, достатній сон.
- Важливо, щоб підліток бачив приклад у своїх батьках і довіряв їхнім порадам щодо здоров'я та благополуччя.

8. Підтримка розвитку моральних цінностей і соціальної відповідальності

- Вчіть підлітка розуміти значення чесності, співчуття, поваги до інших людей. Формування здорових моральних принципів допоможе підліткові в подальшому житті будувати етичні стосунки.
- Заохочуйте участь у соціальних ініціативах або благодійних акціях, що допоможе розвинути почуття відповідальності за інших.

9. Підтримка в розвитку кар'єрних інтересів

- Спільно з підлітком обговорюйте його інтереси, здібності та майбутні кар'єрні можливості. Допоможіть йому орієнтуватися в світі професій і знайти захоплення, яке може стати життєвим шляхом.
- Підтримуйте вибір підлітка, але водночас наголошуйте на необхідності навчання та саморозвитку для досягнення поставлених цілей.

10. Створення умов для позитивного сприйняття себе

- Заохочуйте підлітка приймати себе таким, яким він є, з усіма своїми сильними і слабкими сторонами. Важливо не знецінювати свої досягнення і водночас вчитися на помилках.
- Допомагайте підліткові приймати свою індивідуальність і уникати порівнянь з іншими, що допоможе йому зберегти впевненість у собі.

11. Встановлення довірчих відносин між батьками та підлітками

- Підтримуйте відкритий діалог, де підліток може поділитися своїми переживаннями і думками без страху осуду.
- Слухайте його уважно і намагайтеся зрозуміти, що стоїть за його словами, не перериваючи і не даючи готових рішень, а лише пропонуючи підтримку.

Висновки до третього розділу

1. У підлітковому віці формування Я-концепції є надзвичайно складним і важливим процесом, який залежить від низки факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Сімейне середовище, стосунки з однолітками, педагогічна підтримка та соціальні зв'язки визначають основні етапи становлення самосвідомості підлітка, його самооцінки та уявлень про себе. Особливо важливими є такі аспекти, як емоційна стабільність, рефлексія власних переживань та здатність до соціального порівняння. Водночас внутрішня залежність від оцінок оточення може як позитивно, так і негативно впливати на розвиток Я-концепції.

Для успішного формування позитивного образу «Я» необхідно створити емоційно безпечне середовище, яке підтримує підлітка в його прагненнях і дозволяє розвивати впевненість у собі. Важливими є методи педагогічної підтримки, які підкреслюють сильні сторони особистості підлітка, а також підтримка емоційного інтелекту, що дозволяє краще розуміти і регулювати власні емоції. Тому, сприяння розвитку позитивної Я-концепції в підлітковому віці має ґрунтуватися на розумінні багатофакторного характеру цього процесу і необхідності комплексного підходу до виховання та підтримки молоді.

2. Нами складений тренінг, який не лише сприяє розвитку позитивного ставлення до себе, а й закладає основи для подальшого зростання у сфері самоприйняття та самооцінки. Завдяки використанню інтерактивних методів, таких як рефлексія, творчі вправи та групові обговорення, підлітки матимуть

змогли не лише усвідомити свої сильні сторони, але й розвинути навички взаємодії в групі, що сприяє формуванню здорових міжособистісних відносин. Усі ці аспекти разом створюють сприятливе середовище для формування Я-концепції, що є основою для подальшого розвитку особистості в підлітковому віці.

Таким чином, тренінг не тільки підтримує підлітків у їхньому процесі самопізнання та самоприйняття, але й допомагає закріпити важливі навички для соціалізації та адаптації в умовах складного перехідного віку.

3. Нами розроблені рекомендації для батьків підлітків, що включають підтримку емоційного розвитку, формування самостійності та відповідальності, підтримку інтересів і захоплень, а також розвиток комунікаційних навичок, мають стати основою для взаємодії з підлітками. Окрім того, важливо створювати довірчі відносини та навчати підлітків долати стресові ситуації, що дозволяє зберігати емоційну рівновагу в складні періоди їхнього життя. Виховуючи підлітка на засадах підтримки, довіри та здорових меж, батьки можуть допомогти йому стати впевненим, відповідальним та морально зрілим членом суспільства.

ВИСНОВКИ

В результаті дослідження, відповідно до поставлених завдань, нами зроблені наступні висновки:

1. Взаємини між дітьми та батьками є важливим фактором у формуванні особистості дитини з найраннішого віку. Аналізуючи сучасні підходи до цих взаємин, можна зробити висновок, що їхня роль не обмежується лише задоволенням основних потреб дитини, а також впливає на її емоційний, соціальний та когнітивний розвиток. Психоаналітичний підхід підкреслює важливість раннього досвіду та впливу батьків на формування особистісних рис, біхевіористи зосереджуються на техніках зміни поведінки і дисципліни, а гуманісти наголошують на значенні емпатії, щирості та підтримки у процесі виховання. Тому взаємини між дітьми та батьками є основою для розвитку адаптивності, самосвідомості та соціальної інтеграції. Різні стилі виховання та приклад батьків мають вирішальне значення для формування конструктивних навичок, позитивних цінностей і здатності долати труднощі. Це підкреслює важливість усвідомленого підходу до виховання, який враховує індивідуальні потреби дитини та базується на взаємній повазі та розумінні.

2. Я-концепція є сукупністю уявлень людини про себе. Вона формується під впливом різноманітних зовнішніх чинників, таких як виховання, освіта, соціальний статус, культура та взаємодія з іншими людьми. Я-концепція відображає розвиток особистості через взаємодію з оточенням і є результатом інтеграції самосприйняття. Вона складається з різних аспектів «Я» і установки на себе. Ця система є стабільною і формується на основі особистого досвіду та соціальних зв'язків, відображаючи як індивідуальні, так і соціокультурні риси особистості. Розуміння цього процесу є важливим для створення умов, які сприяють гармонійному розвитку підлітка. Підтримуюче середовище в родині, школі та серед однолітків допомагає

формувати позитивну Я-концепцію, що є основою для подальшого успішного особистісного та соціального розвитку.

3. Формування Я-концепції в підлітковому віці є складним процесом, який залежить від взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів. Розуміння цього процесу має важливе значення для створення умов, які підтримують гармонійний розвиток підлітка. Створення позитивного середовища в родині, школі та серед однолітків допомагає формувати здорову Я-концепцію, що є основою для подальшого успішного розвитку особистості та її інтеграції в соціум.

4. В результаті емпіричного дослідження був виявлений вплив типів виховання на такі параметри Я-концепції підлітків як: самосприйняття, самокритика, задоволеність собою. Зокрема, виявлено:

1. Індиферентний стиль виховання значимо корелює із самокритикою ($r = 0,86$);

2. Ліберальний стиль виховання значимо корелює із задоволеністю собою ($r = 0,62$) та соціальним Я ($r = 0,55$);

3. Авторитарний стиль виховання значимо корелює із задоволеністю собою ($r = -0,56$);

4. Директивність значимо корелює із самокритикою ($r = 0,48$);

5. Автономність значимо корелює із самокритикою ($r = 0,64$);

6. Ігнорування значимо корелює із задоволеністю собою ($r = 0,58$).

В результаті емпіричного дослідження, гіпотеза про те, що типи батьківського виховання впливають на самокритику, задоволеність собою, власне Я підлітків – підтвердилася.

5. Розроблена нами програма тренінгу, спрямована на розвиток позитивної та усвідомленої Я-концепції у підлітків, демонструє важливість формування у молоді здорового самосприйняття та адекватної самооцінки. Протягом тренінгу учасники мали можливість дослідити власні сильні сторони, цінності та особистісні ресурси, що сприяло їхньому глибшому розумінню себе та світу навколо. Вправи, що передбачають активне

залучення учасників, дозволили їм не лише визначити свої ключові якості, а й навчитися приймати позитивні оцінки від інших, розвивати самоприйняття та взаємодопомогу в групі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анопрієнко О. В. Сім'я як чинник виникнення психоемоційних порушень підлітків. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. 2012. Вип. 37(61). С. 171–174.
2. Бастракова А. С. Вплив стилю батьківського виховання на становлення самодетермінації як складової особистісного потенціалу. Теоретичні та прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ, 2015. Вип. 2 (37). С. 44–51.
3. Бастракова А. С. Вплив чинників становлення самодетермінації на інші компоненти особистісного потенціалу підлітків. *Наука і освіта*. Одеса, 2014. № 12. С. 69–73.
4. Бастракова А. С. Програма оптимізації становлення самодетермінації підлітка. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2014. Вип. 3(24). С. 104-110.
5. Бастракова А. С. Чотири шляхи становлення самодетермінації в підлітковому віці. *Теоретичні та прикладні проблеми психології: Збірник наукових праць східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Луганськ, 2014. Вип. 2 (34). С. 23–30.
6. Берегова Н. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Психологічний вісник*. 2020. Випуск 6. С. 10–15.
7. Бреслав Г. М. Емоційні особливості формування особистості в дитинстві: Норма і відхилення. Київ. Педагогіка. 2017. 144 с.
8. Брязгунов І. П. Непосидюча дитина, або Все про гіперактивних дітей. Київ. Психотерапія. 2018. 202 с.
9. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: Реалії та Перспективи 2016. С. 96-116.

10. Варій М. Й. Психологія особистості : Навч. пос.. К. : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
11. Гайдамашко І. А. Помилки сімейного виховання як фактор виникнення агресивної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / [редкол.: Козубовська І.В. (гол. ред.) та ін.]. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 21. С. 38–40.
12. Гніда Т.Б. Педагогіка партнерства з питань соціалізації обдарованої дитини з числа сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах внаслідок військових дій. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2019. С. 78- 82.
13. Головаха Е. І. Психологія людського. Київ : Політвидав України, 2019. 56 с.
14. Гончарова Н.О., Горбенко Ю.Л., Калюжна Ю.І. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Полтава, 2018. 342 с.
15. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186 с.
16. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. Тернопіль: Економічна думка, 2004. 310 с.
17. Домова П. Г. Психокорекційна робота з попередження агресивності підлітків. Вип. 3. Київ. 2018. С. 3–8.
18. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ-2000», 2007. 256 с.
19. Заїка В.М. Вплив дисгармонійних дитячо-батьківських стосунків на виникнення адиктивних схильностей в підлітковому віці як соціальна проблема. Ужгород : Говерла, 2023. С. 50–54.
20. Зверева О. Л. Сімейна педагогіка і домашнє виховання. Київ. Академія. 2013. 160 с.

21. Зінченко С. Роль «Я-концепції» в особистісному самовизначенні дорослих – К. – Ніжин, 2015. – С. 131-135.
22. Знанецька О.М. Особливості зв'язку Я-концепції особистості з її психологічним благополуччям : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю : Випуск 14. 2020 19.00.01 «Загальна психологія та історія психології». Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2010.
23. Кабанцева А.В. Підтримка дитини в умовах емоційного напруження: навчально-методичний посібник. Київ: КВІЦ, 2018. 136 с.
24. Карпенко А.О. Дитячо-батьківські стосунки як складова розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості : зб. наук. матеріалів міжнар. наук.-практ. онлайн-конф., (м. Полтава 27-28 квітня 2021 р.). Полтава, 2021. С. 108-112.
25. Карпенко А.О. Дитячо-батьківські стосунки як складова розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку. 2021 URL: http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%97%D0%B1_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84.2021.pdf#page=110.
26. Кононко Е.Л. Щоб особистість відбулася. Київ. 2016. 221 с.
27. Кулікова А. О. Соціальні умови деформації «Я-образу» в структурі «Я-концепції». *Актуальні проблеми науки та освіти* : збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (31 січня 2014 року, м. Маріуполь). Маріуполь, 2014. С. 325–327
28. Лесгафт П.Ф. Сімейне виховання дитини і його значення. Київ, 2021. 33 с.
29. Максименко С.Д. Метод дослідження особистості. Практична психологія та соціальна робота. 2016. Вип. 7. С. 1–8.
30. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. 335 с.

31. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування Київ ДП «Видавничий дім «Персонал» 2011. С. 111-134.
32. Нечаева О.С. Шляхи формування мотивації досягнення успіху в обдарованих підлітків. Обдарована дитина. 2017. № 9. С. 25–30.
33. Пирог Г.В., Коробко Д.О. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія. Житомир: вид. О.О. Євенок, 2020. С. 166-187.
34. Потапчук Є. М. Кризи сімейного життя та як їх подолати : довідник сімейного психолога. Хмельницький : ХНУ, 2014. 35 с.
35. Потапчук Є. М., Серга О. О. Реалізація сім'єю з підлітками функції виховання як психологічна проблема. Науковий журнал «Габітус» Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій. Вип. 21, 2021. С. 183-187.
36. Потапчук Л.В. Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: автореф.дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук: спец. 19.00.09. «Вікова та педагогічна психологія». Київ. 2021. 20 с.
37. Прудка А.В. Соціальні мережі як фактор соціалізації сучасної молоді. Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери : зб. матеріалів III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 24 листопада 2020 р.). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 80-91.
38. Психологія розвитку та формування особистості дитини : реком. бібліогр. покажч. / Харків. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди, наукова бібліотека ; уклад.: Т.І. Неудачина; відп. ред. О. Г. Коробкіна. Харків : ХНПУ, 2018. 76 с
39. Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб: концепція, методика, технології: за наук. ред. І. О. Луценко. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 211 с.

40. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / уклад. М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Олександрів Гаркуші, 2012. 616 с.
41. Рашковська І.В. Використання психологічного тренінгу в процесі становлення ідеального «Я» підлітка. *Science and Education a new Dimension. Pedagogical and Psychology*. 2014. II (14), Issue: 27. P. 103-106.
42. Рашковська І.В. Особистісно-орієнтована складова образу ідеального «Я» підлітка. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»* : збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, – Вип. 31, Том III(11) : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психологопедагогічні читання». – К. : Гнозис, 2014. С. 222-228.
43. Руденок, А., Ільницька, І. Проблема дитячо-батьківських відносин у зарубіжній і вітчизняній психології. *Scientific Progressive Methods and Tools: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference (Riga, Latvia. November 6-8, 2022)*. С. 82–85
44. Савиченко О.В. Специфіка формування психологічних меж особистості підлітків в залежності від стилю сімейного виховання. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. № 1 (13). С. 23-28.
45. Світлична, С. П. Становлення Я-концепції як умова психічного і фізичного здоров'я дитини. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Х., 2018. № 22. С. 60-67.
46. Сичинська М. Теоретичні аспекти впливу батьківсько-дитячих взаємин на формування резильєнтності підлітка. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2022. № 18 (63). С. 64-75.
47. Соловійова Т. Г. Особливості взаємин у сім'ях, які виховують дитину з інвалідністю. *Actual trends of modern scientific research: the 7th international*

scientific and practical conference (Munich, Germany. February 14-16, 2021).
Munich : MDPC Publishing. 2021. 676 с.

48. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навчальний посібник.
Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с.

49. Третьякова Т.М., Короход Я.Д. Психологічна дистанція між членами
родини як показник якості розвитку суспільства: монографія / за заг. ред. В.
О. Лефтерова, А. С. Мельнікова. Київ: Ліра-К, 2020. С. 111-121.

50. Ханко С. Детермінація психічного здоров'я школяра. Київ, 2018. 195
с.

51. Холл М. теорії особистості. Київ. Наука. 2019. 726 с.

52. Шаграєва О.А. Дитяча психологія. Теоретичний і практичний курс.
Харків. 2021. 368 с.

53. Cooley C. Human Nature and the Social Order: Monograph. New York :
Charles Scribner's Sons, 1992. 434 p

54. Ismail N. Rediscovering Rogers's Self Theory and Personality. Scientific
article Journal of Educational, Health and Community Psychology. 2015. № 3. P.
8.

55. James W. Psychology: The Briefer Course. NY : Dover Publications Inc.,
2003. 352 p.

56. Maddi, S.R., Khoshaba, D.M., Persico, M., Lu, J., Harvey, R., &
Bleecker, F. (2002). The personality construct of hardiness: II. Relationships with
comprehensive test of personality and psychopathology. Journal of Research in
Personality, 36(1), 72–85. <https://doi.org/10.1006/jrpe.2001.2337>

57. Noeder M.M. The impact of parent-child factors on the play abilities of
children diagnosed with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder, Autism
Spectrum Disorder and Speech Language Impairment (Masters thesis). Retrieved
from URL: https://etd.ohiolink.edu/rws_etd/document/get/case1300842663/inline

58. O'Neill S. More than child's play: the potential benefits of play-based
interventions for young children with ADHD. Expert Review of
Neurotherapeutics. 2018. P. 1165–1167.

59. Osborne L. The effect of parenting behaviors on subsequent child behavior problems in autistic spectrum conditions. *Research in Autism Spectrum Disorders*. 2018. P. 249–263.

60. Prokopenko O. Clarity of self-concept and psychological well-being of teachers of general secondary education institutions. *Kyiv Journal of Modern Psychology and Psychotherapy*. 2022. №4. P. 66-75.
<https://doi.org/10.48020/mppj.2022.02.06>

61. Raush, H.L., Barry, W.A., Hertel, R.K. *Communication, conflict, and marriage*. – San Francisco.: Jossey-Bass. 2014. P.124.

62. Richter H.E, *Patient Familie*. Rowohlt: Rembek, 2017. P. 156

63. Robert B. Burns *Self-concept Development and Education*. – Holt, Rinehart and Winston Inc, London, 1982. p. 336-416

64. Satir V. *Conjoint marital therapy I I The psychotherapies of marital disgarmony*. New York: The free press. 2015. P.133.

Звіт подібності

метадані

Назва організації

Melitopol State Pedagogical University named after B.Khmelnyskyi

Заголовок

Біленко_магістерська робота

Автор Науковий керівник / Експерт

БіленкоОлександр Непша

Гідрозділ

Melitopol State Pedagogical University named after B.Khmelnyskyi

Обсяг знайдених подібностей

Коефіцієнт подібності визначає, який відсоток тексту по відношенню до загального обсягу тексту було знайдено в різних джерелах. Зверніть увагу, що високі значення коефіцієнта не автоматично означають плагіат. Звіт має аналізувати компетентна / уповноважена особа.

11807

Кількість слів

88972

Кількість символів